

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОЛОГІЇ ТА МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

**До захисту допустити:
Зав. кафедри О.Г. Брежнєва
«__» _____ 2020р.**

**Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «Магістр» на тему:
«ФОРМУВАННЯ ДРУЖНИХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ»**

Студентки факультету філології та
масових комунікацій
спеціальності 012 Дошкільна освіта
освітнього ступеня «Магістр»
Хитрук Яни Миколаївни

Науковий керівник:

Сивак О.А.
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри культурології та
інформаційної діяльності

Науковий консультант:

Яйленко Вікторія Федорівна,
старший викладач
кафедри дошкільної освіти

Рецензент:

Єськова Тетяна Леонідівна,
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри дошкільної освіти Бердянського
державного педагогічного університету

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«__» _____ 2020р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДРУЖНІХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Проблема формування взаємин між дітьми в психолого-педагогічних дослідженнях.....

1.2. Особливості формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку.....

Висновки до розділу 1.....

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДРУЖНІХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Діагностика рівня сформованості дружніх взаємин в дітей старшого дошкільного віку.....

2.2. Експериментальна модель формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку.....

2.3. Порівняльна характеристика сформованості дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку (контрольний зріз експерименту)

Висновки до розділу 2.....

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дошкільний вік є особливо важливим періодом в житті людини. Це вік початкового формування особистості дитини. Вивчаючи теоретичні засади проблеми та стан практики дошкільної освіти можна зробити висновок, що в даний час проблема формування дружніх взаємин між дітьми є однією з найбільш актуальних, оскільки спілкування з однолітками дуже важливо для психічного, соціального та інтелектуального розвитку дитини. Саме в суспільстві однолітків найбільш ефективно розвиваються механізми міжособистісного сприйняття і розуміння, які лежать в основі розвитку багатьох особистісних якостей.

Моральні основи дружби не народжуються самі по собі в людській душі. Почуття дружби повинно виховуватися у дитини з раннього віку, розвиватися за допомогою вихователів і психологів, в умовах закладу дошкільної освіти, і в родині, за допомогою батьків.

Дослідженням проблеми формування дружби між дітьми займалися психологи Л. Божович, Д. Ельконін, А. Запорожець, М. Лісіна, А. Люблінська, В. Нечаєва, С. Рубінштейн, О. Щербакова та ін.

Психологи розглядають стосунки як життєво важливий процес для людини і особливий спосіб адаптації до оточуючого середовища. Це відбувається тому, що у результаті цих стосунків формується уявлення людини про явища навколишнього середовища, про себе, свої можливості та здібності, про інших членів суспільства.

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі формування дружніх взаємин як однієї з характеристик особистості дитини-дошкільника. Результати досліджень Л. Артемової, Л. Божович, О. Запорожця, С. Карпової, В. Котирло, М. Лісіної, Є. Субботського, Т. Поніманської, Л. Почервіної, Т. Фасолько, С. Якобсон засвідчили, що на етапі дошкільного дитинства моральні норми є мотивами поведінки. Тому моральну поведінку особистості можна починати формувати у процесі ознайомлення дитини з відповідними нормами гуманності, які вимагають конкретизації у певній життєвій ситуації. У

дослідженнях педагогів і психологів проблема виховання моральної поведінки представлена такими проявами, як милосердя (І. Княжева), чуйність (М. Воробйова, Т. Пономаренко), співчуття, співпереживання (Г. Кошелєва, Л. Стрелкова), гуманні взаємини (Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Котирло, В. Павленчик), турботливість (І. Дьоміна, М. Тимошенко), взаємодопомога (А. Виноградова, Л. Пеньєвська, Т. Поніманська, Т. Репіна). Формуванню досвіду дружельобної поведінки старших дошкільників присвячене дослідження Н. Цуканової.

Актуальність проблеми формування дружніх взаємин в дошкільному віці, а також наявні суперечності між соціально-економічними змінами в суспільстві та необхідністю гуманізації взаємин людей, між досягненнями вітчизняної науки у галузі морального виховання і сучасним станом роботи закладу дошкільної освіти з означеного питання, між готовністю батьків і педагогів до співпраці та їхньою недостатньою підготовкою до її здійснення зумовили вибір теми дослідження: **«Формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку в художньо-мовленнєвій діяльності»**.

Мета дослідження - теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити психолого-педагогічні умови формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-мовленнєвої діяльності. Відповідно до мети визначено основні **завдання** дослідження:

1. Визначити теоретичні засади проблеми формування дружніх взаємин між дітьми дошкільного віку на основі аналізу наукової літератури.
2. З'ясувати рівні розвитку дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку.
3. Визначити та експериментально перевірити педагогічні умови формування дружніх взаємин засобами художньо-мовленнєвої діяльності.

Об'єкт дослідження – процес формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування дружніх взаємин в художньо-мовленнєвій діяльності.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні про те, що формування дружніх взаємин відбувається під час навчально-виховного процесу у закладі дошкільної освіти, характеризується, насамперед, особливостями відношень між усіма його учасниками (педагогами, дітьми та їхніми батьками). Основними педагогічними умовами, які сприяють ефективному формуванню дружніх взаємин між дітьми старшого дошкільного віку, є: емоційний комфорт для кожної дитини; організація спільної діяльності; повага права дитини на розвиток індивідуальності; диференційований підхід у процесі формування дружніх взаємин.

Вирішення поставлених завдань обумовлено застосуванням комплексу **методів дослідження**: *теоретичні*: аналіз, порівняння та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження; *емпіричні*: анкетування, педагогічне спостереження, бесіда, вивчення педагогічної документації, статична обробка одержаних даних, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний); *статистичні*: методи математичної статистики.

Дослідження проводилося в три етапи:

Перший етап (жовтень – листопад 2019 р.) – пошуково-теоретичний. В процесі аналізу психолого-педагогічної літератури були визначені методологія і методика дослідження, його понятійний апарат, проблема, об'єкт, предмет, завдання, методи і гіпотеза дослідження.

Другий етап (грудень 2019 р. – липень 2020 р.) – дослідно-експериментальний. На цьому етапі були визначені критерії, показники і рівні розвитку дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку: підібрані і проведені діагностичні методики. Теоретично обґрунтовувалися і експериментально перевірялися педагогічні умови формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-мовленнєвої діяльності, здійснювалася перевірка гіпотези, проводилася обробка

отриманих результатів.

Третій етап (вересень – листопад 2020 р.) – завершально-узагальнюючий: проводилася узагальнююча обробка даних, зіставлення результатів з метою та припущенням, їх аналіз, оформлення результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота виконувалася на базі ЗОШ-ясла-садок № 39 Департаменту освіти Маріупольської міської ради в Донецькій області.

Наукова новизна полягає у тому, що уточнена сутність понять «дружні взаємини», «моральна поведінка», «гуманні взаємини», розкрито шляхи гуманізації навчально-виховного процесу; зроблена спроба впровадити у педагогічний процес ЗДО умови, які забезпечують формування дружніх взаємин між дітьми старшого дошкільного віку. У дослідженні визначені критерії і рівні дитячих дружніх взаємин.

Практична значущість: складена система роботи та рекомендацій з формування дружніх взаємин у старших дошкільників.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Зміст дослідження викладено на 111 сторінках, з них 88 – основного тексту. В тексті містяться 5 таблиць та 14 малюнків. Список використаних джерел містить 95 найменувань. У роботі представлено 2 додатки, які розміщено на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОбЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДРУЖНІХ ВЗАЄМИН У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Проблема формування взаємин між дітьми в психолого-педагогічних дослідженнях

Загальновідомо, що проблема морального виховання належить до традиційних тем філософії, педагогіки, психології. Звернення до історичного минулого та аналіз спеціальної літератури (від античності до XXI ст.) свідчить, що багатовікова культура людства характеризується залученням підростаючого покоління до духовних цінностей, серед яких одне з провідних місць належить вихованню моральної поведінки.

У вітчизняній психолого- педагогічній науці гуманізм розглядається як система поглядів, яка передбачає визнання людини найвищою цінністю суспільства, а гуманність - загальним компонентом цього поняття (І. Бех, В. Білоусова, А. Бойко, А. Гончаренко, В. Киричок та ін.).

Аналіз теоретичних робіт і дисертаційних досліджень засвідчує, що на сучасному етапі проблема виховання гуманності вирішується в аспектах морального виховання, особистісно зорієнтованого виховання, виховання цінностей і норм поведінки. Зокрема, Р. Буре, Я. Неверович, В. Нечаєва, Т. Титаренко зазначали, що сенситивним для формування гуманної поведінки у дітей є старший дошкільний вік.

Як складову морального виховання гуманну поведінку розглядали Л.Божович, О. Запорожець, О. Кононко, вказуючи на вплив емоцій на моральний розвиток дошкільників. Становлення моральних почуттів як передумови формування дружніх взаємин обґрунтовано в працях В. Котирло, С. Кулачківської, С. Ладивір; виникнення моральних мотивів, які сприяють набуттю досвіду і звички дружньої поведінки, досліджено Л. Виготським, Д. Ельконіним; нормативність як характеристика моральної поведінки

дошкільника розглядається в дослідженнях В. Абраменкової, Л. Артемової, Л. Божович, С. Якобсон.

Аналіз психолого-педагогічних джерел показав, що гуманізм як світоглядна позиція означає визнання пріоритетної цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток. Гуманізація є відображенням тенденцій сучасного суспільства: сприяння виявленню та розвитку здібностей особистості, її самовизначенню, забезпечення поваги й довіри до неї, прийняття її особистісних цілей та запитів (С.Гончаренко, Г. Балл, В. Носков).

В основу роботи покладено положення про розвиток особистості, її активності та ієрархії вищих цінностей, залежність від соціальних умов (І. Бех, Д. Ельконін, М. Лісіна, Ю. Приходько). Оперуючи поняттям «особистість», вчені пов'язують його з системою ставлень суб'єкта до оточуючих людей та самого себе, зі здатністю до саморегуляції та «життєдіяльністю» (К. Абульханова-Славська, В. М'ясищев, С. Рубінштейн).

Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що входження індивіда в оточуючий світ можливе за умови активного спілкування, яке забезпечує орієнтацію у соціумі, передбачає його різноманітні зв'язки і відносини з людьми (О. Бодальов, Л. Виготський, Я. Коломойський, О. Леонтьєв, М. Лісіна, Д. Фельдштейн). Доведено, що процес взаємовпливу, спільної взаємодії перетворюється на взаємовідносини, суть яких полягає в результативності взаємних зусиль партнерів (В. Білоусова, О. Запорожець, Я. Коломойський). Дослідники визначають спілкування як першооснову виникнення і здійснення спільної предметної діяльності дитини, продуктом якої є образ самого себе та іншого. Отже, становлення особистісного буття дошкільника є активним за формою і моральним за змістом процесом, в якому спілкування і самопізнання виступають взаємозалежними категоріями.

У розділі здійснено аналіз досліджень, присвячених проблемам діяльності як провідної для розуміння процесу становлення особистості на

етапі дошкільного дитинства, де основними вимірами особистості є мотиваційний, пізнавальний, результативний та емоційно-чуттєвий (Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн). Як активний суб'єкт життєдіяльності, дошкільник оволодіває вмінням планувати та організовувати діяльність, самореалізовуватися, усвідомлювати навколишній світ та самого себе (Т. Антонова, І. Княжева, Я. Неверович).

Дитина дошкільного віку здатна до більш-менш свідомої поведінки, у неї розвивається відчуття реальності, вона здатна до початкового самопізнання (С. Тищенко, Д. Фельдштейн). В основі ціннісних ставлень дошкільника лежить оцінка особистісно значущого, що відповідає його потребам, ідеалам, культурі. Рівень сформованості ставлень є показником особистісного розвитку та становлення ціннісних орієнтацій особистості (Т. Поніманська, А. Рузька, Т. Титаренко, К. Чорна).

Дослідження особливостей розвитку моральних почуттів, моральної вихованості дошкільників здійснено Л. Артемовою, В. Павленчик, Ю. Приходько. Наголошуючи на тривалості і виваженості педагогічного впливу, вони розглядають моральність як результат ефективного виховного процесу, що відбиває міру прийняття дитиною соціальних норм та її життєву позицію щодо цінностей культури.

Підхід до досліджуваної проблеми ґрунтується на важливому доробку Л. Виготського, Д. Ельконіна, В. Нечаєвої, А. Палій щодо гри як провідної діяльності, її впливу на розвиток особистості. Вказані автори доводять, що гра піднімає дитину на вищий щабель соціального досвіду, забезпечує становлення моральності, полегшує і прискорює процес оволодіння мистецтвом людських взаємин на основі емоційного ставлення до партнера.

Увага дослідників спрямована на виявлення та визначення ролі мовленнєвої комунікації дитини з оточуючими в розвитку взаємовідносин з дорослими та однолітками (О. Бодальов, Л. Виготський, О. Леонт'єв, Т. Рєпіна). Мовлення дошкільників розглядається як активний, творчий, індивідуально забарвлений процес, спрямований на вибір адекватних засобів

забезпечення міжособистісної динамічної взаємодії (А. Богуш, Т. Луценко, Т. Піроженко).

Предметом численних досліджень є визначення ролі літератури як емоційно-педагогічного засобу формування дружніх взаємин дошкільників (О. Запорожець, Н. Карпінська, Л. Славіна). Розуміння моральних колізій твору виникає досить рано і виступає внутрішнім регулятором гуманної взаємодії дітей (В. Киричок, О. Мильнікова).

На думку фахівців, казка, трансформована через гру-драматизацію, здатна наблизити дійове співпереживання (Л. Стрелкова, Н. Химич). Тимчасове і умовне ігрове перевтілення є важливою умовою для перебудови емоційної сфери дитини та утвердження позитивного емоційного ставлення.

Теоретико-експериментальні дослідження доводять, що гуманні ставлення в емоційно-ціннісному аспекті виникають в старшому дошкільному віці і залежать від змісту конкретної ситуації. Провідним феноменом цього вікового етапу є консолідація дітей спільної статі, домінування одностатевих контактів над різностатевими, чому більшої переваги надають дівчатка (В. Абраменкова, А. Палій, Т. Репіна, Т. Титаренко).

Головним засобом формування дружніх взаємин у дітей є їх спілкування з дорослими та однолітками. Дослідженнями Л. Артемової, О. Кульчицької, Т. Репіної щодо міжособистісного спілкування дітей, Ю. Приходько, Л. Проколієнко щодо спілкування вихователя з дітьми доведено, що завдяки спілкуванню діти пізнають соціальний світ, засвоюють досвід і практику співпереживання, взаємодопомоги, тактовності.

У свою чергу, досвід моральної поведінки набувається дітьми у процесі значущої діяльності. А такою діяльністю є гра. Вчені Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець та інші стверджують, що гра піднімає дитину на вищий щабель соціального досвіду, забезпечує можливості розкриття морального змісту різних вчинків, який стає механізмом регуляції дії за умови емоційного забарвлення. У грі створюються ситуації, в яких виникає

реальна потреба доброзичливого і турботливого ставлення. У дослідженнях особливостей виховання моральної поведінки в процесі трудової діяльності (Р. Буре, Т. Маркова, Я. Неверович) встановлено, що розвитку гуманних почуттів дітей сприяє формування суспільних мотивів спільної праці завдяки необхідності погодження дій, взаємодопомоги задля досягнення результату. Дослідження моральної поведінки дітей у навчальній діяльності С. Козлової, О. Кравцової, Г. Цукерман довели, що об'єднання дітей для спільного виконання завдань сприяє вихованню співчуття, співпереживання успіхів і невдач, навчає доброзичливому розв'язанню конфліктів у разі їх виникнення.

Значний пізнавальний потенціал для формування уявлень дітей про дружні взаємини закладений у використанні дорослими літератури як емоційно-педагогічного засобу морального виховання. Розуміння моральних колізій твору виступає внутрішнім регулятором гуманної поведінки дітей на основі збагачення знань дитини про дійсність, уведення у світ почуттів, глибоких переживань і емоційних відкриттів (А. Виноградова, О. Запорожець, Л. Стрелкова).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дає змогу визначити гуманну поведінку як синтез гуманних уявлень, почуттів, мотивів, а відтак - вчинку на основі засвоєння цінностей гуманізму і формування морального досвіду і стверджувати, що гуманна поведінка дітей дошкільного віку у процесі виховання має бути представлена у вигляді моральної цінності і конкретизована у відповідних правилах поведінки. У гуманній поведінці дошкільників виокремлюються такі іскладові, як: гуманна поведінка стосовно себе; гуманна поведінка стосовно інших людей, виявляючись, насамперед, до найближчого оточення, згодом - до самого себе та широкого соціального довкілля. Гуманну поведінку дітей дошкільного віку варто розглядати в єдності її основних компонентів: когнітивного (уявлення дітей про складові змісту і способи прояву гуманної поведінки), емоційно-мотиваційного (гуманні почуття та їх мотивація) і діяльнісного (гуманні вчинки та взаємини).

Одним з перших спеціальних досліджень щодо виховання гуманної поведінки у дітей дошкільного віку є робота Н. Цуканової, в якій визначено педагогічні умови формування досвіду і звичок гуманної поведінки старших дошкільників. Окремі прояви гуманної поведінки знайшли дослідження у роботах І. Дьоміної, В. Пушміної, М. Тимошенко (турботливість); І. Княжевої (милосердя); Т. Фасолько (відповідальність).

Водночас дослідники наголошують, що освітні установи не в змозі успішно вирішити завдання виховання у дітей гуманної поведінки без взаємопроникнення сімейного і суспільного виховання. Взаємодія соціумів сім'ї і закладу дошкільної освіти - об'єктивна необхідність, яка існує вже через те, що педагогів і батьків об'єднує одна мета - виховання духовно-моральної особистості. Аналіз визначень педагогічної взаємодії (Ю. Бабанський, К. Левітан, А. Мудрик) засвідчує, що її характеризують через співставлення з поняттями взаємозв'язку, взаємин, взаємовпливу. На основі її розгляду як базової категорії педагогіки можливою є така інтерпретація педагогічної взаємодії: це детермінований освітньою ситуацією, опосередкований соціально-психологічними процесами зв'язок суб'єктів освіти, що призводить до їх кількісних або якісних змін [15].

Керуючись нормативними документами в галузі освіти, зокрема Базовим компонентом дошкільної освіти, доречно визначити, що нагальним завданням є формування у дітей відкритості до світу людей як потреби особистості, навичок соціальної та моральної поведінки; розвиток свідомого ставлення до себе як вільної самостійної особистості та до своїх обов'язків, що визначаються зв'язками з іншими людьми, формування готовності та здатності розпізнавати «добро» і «зло» у поданій світом інформації [2]. Тож, подолання кризи у житті суспільства в цілому, та в житті окремих людей можливе лише за умови формування моральної сфери особистості на засадах загальнолюдських цінностей та чеснот.

Ретроспективний аналіз літературних пам'яток показує, що дружба завжди пошановувалася як найбільша соціальна і моральна цінність. Дві

глави своєї і «Нікомахової етики» присвятив дружбі Аристотель, розглядаючи її як чесноту й найнеобхідніше для життя. Його слід вважати автором першої етичної теорії дружби. Філософ виокремлював три види дружби: дружбу-благодіяння, в якій зичать блага іншому заради нього самого; дружбу, в якій друг люблений, бо приносить задоволення; дружбу, яка виникає на ґрунті взаємної вигоди. Саме перший тип, за Аристотелем, і є істинною дружбою. Дружба відрізняється від простої доброзичливості або симпатії, котрі виникають і в стосунках незнайомих людей. Відрізняється вона й від кохання, яке є пристрастю, «дружба ж - набута якість душі».

Аристотель стверджував, що «...ніхто не вибере життя без друзів навіть в обмін на всі інші блага. Дружба - це не тільки щось необхідне, а й щось морально прекрасне».

Гуманісти епохи Відродження сприяли формуванню нового розуміння дружби. Згідно їхніх поглядів, дружба передусім є інтелектуальним спілкуванням, для якого відправним пунктом буде спільність духовних інтересів. Так трактували дружбу представники одного з провідних напрямів італійського гуманізму початку XV ст. - громадянського гуманізму (Колуччо Салютаті, Леонардо Бруні, Маттео Пальмієрі та інші). Визнаючи високу цінність культури, цивілізації, підкреслюючи безмежність творчих здатностей людини, гуманісти підривали тим самим ідею аскетичного презирства до земного світу. Тому взаємна симпатія людей (у якнайширшому спектрі - від родинних почуттів до любові до всього людства) виокремлюється ними серед моральних устоїв, покликаних підтримувати соціальний мир і гармонію. Довершена дружба добровільна, незалежна й неділима (Монтень).

В епоху Просвітництва дружба починає осмислюватися з точки зору її моральної цінності, її вважають однією з найзагальніших передумов моралі [3].

Отже, аналіз філософських праць дає змогу визначити дружні відносини, як цінність людського серця. Велика вразливість дружби змушує людину ретельніше, вимогливіше вибирати своє друге «Я» - того, кому можна довірити свої переживання, потаємне свого внутрішнього світу. Посилення вибіркової дружби вказує на те, що людина стає дедалі залежнішою від задоволення потреби в

емоційному співпереживанні, створенні атмосфери психологічної інтимності, близькості моральних ідеалів.

Дослідження М. Тимошенко і О. Булатової показують, що у дошкільному віці між багатьма дітьми старшої групи встановлюються відносини дружби. Дитина сумує без друга, допомагає йому, ділиться з ним іграшками і ласощами, заступається за нього, якщо його образили [7].

В працях вчених А. Аржанової, В. Горбачової, І. Ключаревої, О. Булатової, Т. Репіної, М. Тимошенко, Н. Лисенко зазначено, що дитина дошкільного віку теж небайдужа до світу та до переживань інших дітей [6].

Педагогами-дослідниками сучасності виконано ряд робіт, присвячених пошуку засобів виховання моральності дітей дошкільного віку, в основі якої лежить процес формування дружніх відносин.

Зокрема, проблемі гри як дійовому засобу виховання моральних якостей, присвятили свої роботи Є. Аркін, В. Залогіна, Р Жуковська. Вчені вважали, що гра сприяє розвитку у дитини уважності, піклування про дорослих, однолітків, малюків.

Належну увагу питанню значення трудової діяльності у формуванні дитячих взаємин, було приділено в роботах З. Борисової, Л. Поремської.

Як засіб становлення дружніх взаємин, розглядала художню літературу, Н. Карпінська, наголошуючи на важливості застосування казки.

О. Кононко стверджує думку про те, що у процесі спілкування у дітей виникає необхідність взаємопорозумітися і це дає поштовх до зародження почуття дружби, любові, товаришування.

Деякі вчені (В. Абраменко, А. Гончаренко, Г. Лаврентьєва) тлумачать це поняття як засіб виховання гуманних взаємин.

За змістом поняття «гуманні взаємини» тісно пов'язано з поняттям «дружні взаємини», яке включає в себе доброзичливість, чуйність, взаємодопомогу, взаємовиручку, справедливість. Ці взаємини розвиваються на основі спільних інтересів, що виступають мотивом до спілкування дошкільника з однолітками. Діти прагнуть один до одного заради спільної гри, обговорення життєвих проблем, розглядання один одного. Саме у спілкуванні з однолітками виявляється потреба дитини в активності й пізнанні довкілля і самої себе. Якщо ця потреба не

задоволена у дошкільному віці, вона нічим іншим не може бути компенсована, а це породжує у дитини складні переживання, несприятливі емоційні стани. Блокування цієї потреби, на думку вчених С. Кулачківської, М. Лісіної, С. Колосової та інших, спотворює особистіший розвиток дитини, оскільки сприяє появі небажаних проявів поведінки, а саме: невпевненості у собі, недовіри до однолітків, образливості, грубості, яка може проявлятися в агресивній поведінці.

Доброзичливі взаємини з однолітками породжують у дитини почуття спільності з ними, доброзичливість, спокій, душевну рівновагу. Таку ж думку висловлює Т. Поніманська стверджуючи, що у старших дошкільників з'являється потяг до дружби, вони свідомо вибирають собі товариша. Мотивація цього вибору розвивається від несвідомого загального потягу до спільної діяльності, від ігрових до ділових мотивів. У старшому дошкільному віці діти починають виявляти почуття взаємної відповідальності, турботи одне про одного, про спільні інтереси, ініціативу в наданні допомоги [59].

Проблема взаємин розглядається у науковій літературі в різних аспектах. Зокрема, на роль спілкування в особистісному становленні дошкільників наголошували Д. Ельконін та М. Лісіна.

Проблему розвитку у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків досліджувала Ю. Приходько. Вчена вважає, що формування дружніх взаємин повинне ґрунтуватися на моральних цінностях і здійснюватись з раннього дитинства.

Слушною для нас є думка О. Бодальова. Вчений зауважує, що ставлення до людини як до найвищої цінності не можливе без гуманного, у своїй основі, спілкування в усіх галузях життя людини. Моральна цінність спілкування полягає у тому, що воно є шляхом, джерелом моральних уявлень, знань, які переходять у мотиви, почуття. Воно є безпосереднім джерелом осягнення добра і зла, через обмін діяльностями, оцінками і судженнями. Такої ж думки дотримується А. Гончаренко, яка вважає, що взаємини неможливі без спілкування, а їх зміст має бути олюдненим та проходити у своєму становленні певний шлях.

Найбільш істотною рисою формування дружніх взаємин дітей є гуманне спілкування, в основі якого лежить емоційний компонент. Дитина старшого дошкільного віку має здатність управляти емоціями, її почуття набувають більшої

сталості та глибини. Зрілішими стають форми моральних, естетичних та пізнавальних почуттів, виникають співчуття, чуйність, почуття взаємодопомоги, переживання, успіху-неуспіху тощо. Завдяки розвитку чуттєвої сфери стає можливим формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до однолітків, що мотивує морально доцільну поведінку [78].

Моральне виховання здійснюється у три етапи: досягнення засобами чистих почуттів позитивного морального стану, вправлення у моральній діяльності, формування моральної свідомості.

У психолого-педагогічній літературі особлива увага надається спілкуванню як фактору особистісного становлення, що перетворює новонародженого індивіда на повноцінного представника людського роду. Цей аспект визначався як провідний у дослідженнях Д. Ельконіна, О. Кононко, Є. Суботського, С. Якобсона.

Проблема побудови дружніх взаємин на фоні спілкування та пізнання дітьми один одного вивчалися М.Лісіною, Л. Галігузовою та О. Смирновою - вплив соціального досвіду на взаємодію дітей дошкільного віку, А. Рузькою - становлення ціннісного ставлення до однолітка. В. Абраменкова простежувала аспект впливу статевого диференціювання на становлення міжособистісних взаємин у ранньому онтогенезі.

Проблеми взаєморозуміння в родині та спрямованість педагогічних впливів батьків є предметом педагогічних досліджень В. Семиченко, В. Заслуженюк.

Таким чином, проблема спілкування знайшла відображення в багатьох дослідженнях і розглядалася в різних площинах.

Проблема становлення особистості захоплювала не лише науковців-дослідників, а й педагогів-практиків. Висвітлення питань, які розкривають шляхи формування дружніх взаємин дітей, має важливе значення для педагогічної практики, зокрема поліпшення виховного процесу в дошкільному закладі.

Особливості системи суспільного дошкільного виховання зумовили те, що основну частину перебування в дошкільному навчальному закладі діти перебувають у товаристві однолітків. Контактуючи з ними, дошкільник набуває досвіду побудови взаємин з людьми. Предметом діяльності спілкування щоразу виступають ті якості й властивості партнера, які особливо яскраво проявляються у

взаємодії, і, відображаючись у свідомості дитини, вони складають образ іншої людини та стають продуктом спілкування. Спостереження (К. Щербакова, О. Кононко та інші) засвідчують, що старші дошкільники надають перевагу ровесникам, які задовольняють їхню потребу в доброзичливій увазі. Особистісно-орієнтована позиція психології та педагогіки щодо розвитку взаємин не можуть вважатися досконалими та ефективними без урахування специфіки статі. Сутність статевого диференціювання у психології заснована на статевій самосвідомості і ціннісних орієнтирах статево-рольових позицій особистості. Ця обставина набуває значущості лише за умови, що особистість буде включена у діяльність з партнерами різних статевих груп та різних рівнів прихильності.

У педагогічній науці та практиці суспільного дошкільного виховання великого значення надається організації спільної діяльності дітей як важливому засобу формування в них початків колективістських взаємин.

Спільна діяльність породжує між учасниками різні типи взаємин залежно від того, наскільки правильно її організовує педагог:

- взаємини дружньої взаємодопомоги, для яких характерне справжнє співробітництво, бажання допомогти товаришеві, якщо в цьому є потреба;
- взаємини партнерства, які характеризуються формальним співробітництвом, що ґрунтується на розподілі праці та додержанні законів рівності для досягнення спільної мети;
- взаємини співіснування, сусідства, для яких характерна вболівання кожного учасника за успіх власної частини роботи при відсутності будь-якої турботи про суспільний успіх.

Взаємини формального співробітництва або партнерства характеризуються емоційно-позитивним ставленням учасників діяльності до її процесу та результатів при відсутності уваги до переживань товариша з приводу його особистих успіхів або невдач. Діти виявляють радість від схвалення дорослим власного результату, але ревниво ставляться до успіхів іншого. У їхніх взаєминах немає тієї теплоти і вболівання про спільний результат, яку вони демонструють при справжньому співробітництві. Невдачі товариша зовсім не обходять дітей. Деякі діти при цьому типі взаємин, навпаки, не роблять ніяких зауважень товаришам, які не можуть справитись зі своєю частиною роботи, не повчають їх, а мовчки забирають у них з

рук виріб і виготовляють його самі. Ці діти не намагаються навчити свого партнера, допомогти або пояснити йому, як слід виконувати завдання, їх цікавить лише кінцевий результат. Коли ж вихователь відзначає досягнення партнера, вони не пропускають нагоди похвалити себе - «А це я допоміг Толі виконати роботу».

Цікаво, що при взаєминах формального співробітництва діти намагаються порівну розділити між собою матеріал, чітко окреслити свою ділянку роботи ще до того, як приступлять до її виконання. При першому типі взаємин цим моментам діти не надають особливого значення.

Взаємини типу співіснування характерні тим, що спільність виявляється в тому, що діти виконують завдання на одному аркуші паперу, якщо вони, наприклад, роблять аплікацію. Проте кожний з учасників цілком самостійно виконує власну частину роботи без будь-яких уболівань за успіх спільної справи. Вони за всяку ціну намагаються заслужити похвалу на свою адресу і свідомо «не помічають» навіть очевидних успіхів товариша [13].

Як відмічають Л. Груша, О. Кононко різні типи взаємин породжують у дітей і різні переживання. У першому випадку - радість і задоволення від успіху спільної справи, засмучення з приводу невдач товариша; у другому - позитивне емоційне ставлення до справи при відсутності уваги до невдач і переживань товариша, почуття задоволення від похвали за спільні та власні успіхи і ревниве ставлення до успіху товариша; у третьому - байдуже ставлення до спільного успіху, позитивне емоційне ставлення до похвали на свою адресу, намагання її заслужити і негативне ставлення до навіть очевидних успіхів товариша, бажання принизити їх.

Науковці (Л. Груша, К. Щербакова) попереджають, що не можна спрощено уявляти, ніби залучення дитини до нових форм спільної діяльності з ровесниками відразу зумовлює виникнення в неї позитивного емоційного ставлення до них. Цей процес складний і тривалий, а тому потребує певних зусиль, спрямованих на формування способів взаємодії, вміння вболівати за успіхи іншого, разом з ним розділяти прикрощі невдач, радіти з приводу вдало виконаної спільної роботи.

Щоб діти вчилися помічати невдачі ровесника, співпереживати йому і приходити на допомогу, вихователь повинен відповідно спрямовувати їхні взаємини в процесі спільної діяльності і при її підготовці. Взаємини кожного типу потребують уваги вихователя. Слід дбати, щоб діти, які будують свої взаємини за типом дружнього співробітництва, контактували з якомога ширшим колом ровесників, особливо з тими дітьми, які не володіють позитивними нормами спілкування [78].

Значно більшої уваги потребують діти, між якими спостерігаються взаємини формального співробітництва. Цих дошкільників треба більше спонукати до виявлення теплоти і доброзичливості щодо інших, формувати інтерес не лише до результату діяльності, а й до свого партнера, вміння рахуватися з ним, допомагати, коли треба.

Для формування такого ставлення до ровесників слід використовувати різні життєві ситуації, пробуджувати в дітей емоційний відгук на стан, настрій ровесника. Уміння рахуватися з іншими людьми потребує не тільки здатності бачити і розуміти їхній емоційний стан, а й уміння гальмувати свої бажання, поступатися власними інтересами. Все це неможливо виховати лише в процесі організації спільної діяльності дітей, потрібна систематична і наполеглива робота педагога з дошкільниками впродовж усіх режимних моментів.

Найбільшу увагу у виховній роботі вихователь повинен приділяти дітям, які будують свої взаємини з ровесниками за типом співіснування або сусідства. Важливо всіляко підтримувати, з одного боку, їхнє прагнення до спільного успіху, а з іншого - формувати навички товариського співробітництва, боротися з проявами егоїзму. Тут потрібно помічати й підтримувати навіть найменші вияви і доброзичливості щодо товаришів.

Головна мета вихователя при постановці завдання старшим дошкільникам полягає в тому, щоб формувати в них уміння співдіяти, уважно й тактовно ставитися до пропозицій іншого, ввічливо й ненав'язливо відстоювати власну думку, звертатися до товариша за допомогою й охоче допомагати іншим з власної ініціативи.

У процесі спілкування дітей під час спільної діяльності надзвичайно важливо виховувати у них мовну культуру спілкування: учити вживати тактовні форми звертання один до одного, коректно висловлювати зауваження іншому тощо. Саме завдяки емоційно насиченому позитивному спілкуванню дітей у процесі спільної діяльності посилюється властива дошкільникам потреба в контактах з ровесниками. Між учасниками діяльності виникає взаємна симпатія і доброзичливість, на яких будуються гуманістичні відносини - основа морального розвитку дошкільника.

Виходячи з виховних завдань спільної діяльності у старшій групі, її слід організовувати так, щоб кожна дитина могла на власному досвіді переконатися, що загальний успіх залежить від старанності кожного з членів групи. А тому велике значення має форма організації спільної діяльності дітей.

Найсприятливіші умови для розвитку дружніх взаємин складаються за такої організації спільної діяльності, коли успіх кожної дитини тісно пов'язаний з успіхом її товаришів. Як підкреслює відомий психолог Л. Божович, «потрібно, щоб діяльність була побудована ніби по конвеєру, а не складалася з незалежних одна від одної дій окремих дітей».

Характерною ознакою цього процесу є кооперування: досягнення кінцевого продукту розподілено на послідовні операції між усіма членами групи.

Важливий регулятор дружніх взаємин старших дошкільників у спільній діяльності - оцінка вихователем їхньої роботи. Оцінка дорослого сприяє формуванню власного ставлення дитини до самої себе й до інших людей. Потреба в позитивній оцінці педагога є для дітей дошкільного віку дуже актуальною.

Варто пам'ятати, що ефективність педагогічної оцінки в моральному вихованні дітей залежить і від того, наскільки вони її розуміють і усвідомлюють. З огляду на це необхідно так оцінювати зроблене дітьми, щоб вони збагнули причину невдачі й адекватно відреагували на неї. Врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей при організації їх спільної діяльності позитивно позначається на становленні дитячого колективу, активізує моральний розвиток кожної дитини.

Педагогом слід пам'ятати, що організація спільної діяльності дітей не є самоціллю, а лише засобом формування у них доброзичливих взаємин. Головна мета виховання у дошкільників позитивних способів співробітництва, що

ґрунтується на взаємодопомозі, врахуванні інтересів та побажань кожного з її учасників.

Сприятливі умови для розвитку позитивних навичок взаємодії в процесі спільної діяльності створюється завдяки тому, що їх можна з успіхом закріплювати на заняттях з різних розділів програми.

Взаємини, сформовані в спільній продуктивній діяльності, активізують у дітей прояви доброзичливості у ставлення до ровесників не лише на заняттях, а й у самостійному повсякденному спілкуванні. Все це сприяє розвитку у дітей-дошкільників навичок моральної поведінки [78].

Аналіз роботи дошкільних закладів свідчить про те, що не всі вихователі приділяють достатню увагу формуванню позитивних взаємин дітей у процесі їх повсякденного спілкування, часто пускають їх на самоплив. Тоді в групі виникають стосунки, які не лише гальмують розвиток у дошкільників доброзичливого ставлення до своїх товаришів, а навіть породжують відверто неприязні прояви щодо однолітків - черствість, байдужість, приниження гідності іншого тощо.

Взаємини у колективі вибудовуються на засадах доброзичливості, готовності за будь-яких обставин допомогти товаришеві. Ознаки колективізму виявляються в готовності виконувати посильні справи, необхідні для окремих дітей і групи загалом, у безпосередній радості не лише за свої успіхи, а й за досягнення товаришів. Діти у колективі організовані, відповідальні за справу, спільні речі.

Висвітлення питань, які розкривають шляхи формування дружніх взаємин дітей, має важливе значення для педагогічної практики, зокрема поліпшення виховного процесу в дошкільному закладі.

Таким чином, дитина дошкільного віку небайдужа до світу та до переживань інших дітей. У дошкільному віці між багатьма дітьми старшої групи встановлюються відносини дружби.

За змістом поняття «гуманні взаємини» тісно пов'язано з поняттям «дружні взаємини», яке включає в себе доброзичливість, чуйність, взаємодопомогу, взаємовиручку, справедливість. Ці взаємини розвиваються на основі спільних інтересів, що виступають мотивом до спілкування дошкільника з однолітками.

Розпочинати цілеспрямоване виховання у дитини почуття цінності іншої людини слід у дошкільному віці, оскільки у цьому віковому періоді найбільш

інтенсивно проявляється психологічний механізм емпатії, за якого ті чи інші емоційні переживання однієї дитини викликають відповідні емоційні прояви у іншої. На основі співчуття іншій дитині може здійснюватися щодо неї морально значущий вчинок [11].

Характерно, що вчинки, які спонукаються емпатійними переживаннями, з віком зазнають певних трансформацій. Вони пов'язані з тим, що безпосереднє емпатійне переживання тепер опосередковується процесом розуміння іншої людини, тобто усвідомленням її актуального внутрішнього стану, її потреб, цілей та цінностей.

Подібне розуміння однієї особи іншою попереджає стан відчуженості, який характеризує сутність міжлюдських відносин. Натомість набуває внутрішньої сили і стійкості небайдужість людини до людини, за якої створюються сприятливі умови для безкорисливої допомоги, милосердя, доброчинності [52].

Виховання у дитини прагнення цінувати людину здійснюється двома шляхами. Перший з них - це докладне розкриття дитині позитивних сторін оточуючих її людей: дорослих, старших дітей чи ровесників.

Слід звертати увагу на те, чим саме вихованець відрізняється від людей, які ставляться йому за приклад для наслідування, чого йому бракує, щоб зрівнятися з ними в особистісному зростанні. Треба сповна підкреслювати, якою важкою морально-духовною працею дається людині та чи інша суспільно значуща якість чи цінність. Якщо вихованець переконуватиметься в діяльності і вагомості тих внутрішніх зусиль, які мобілізує і витрачає людина у процесі свого морального вдосконалення, то в нього будуть створюватися реальні підстави для об'єктивної її оцінки, для виникнення почуття її значущості для себе [72].

Тільки у процесі формування у вихованця цінності людської особистості можливо сформуванню у нього й адекватне оцінювання власної значущості, без якої неможливе його моральне удосконалення.

Другий шлях виховання у дитини прагнення цінувати особистість людини - це попередження зневажливого ставлення до неї. Таке явище за недоцільних виховних дій може набрати загрозливого характеру. У цьому зв'язку Г. Салліван відзначав: «Самоутверджуючись за рахунок приниження інших, ви, як це не парадоксально, багато в чому програєте. Оскільки ви змушені підтримувати

почуття власної значущості, доводячи, наскільки недостойні оточуючі вас люди, ви виявляєтеся позбавленими будь-якої інформації, що підтверджує вашу особисту гідність». Часто формуванню у дітей зневажливого ставлення до інших сприяють батьки, які демонструють перед ними зневажливе ставлення до тих, хто спричиняє комусь із них певне занепокоєння. Деяких батьків лякає стрімке зростання кола спілкування дитини, і тому вони проявляють зневагу до вчителів та інших людей, порівняння з якими, як їм вважається, може бути не на їх користь. Такими неадекватними діями батьки завдають непоправної шкоди своїм дітям: нав'язуючи зневажливе ставлення до людей (дорослих і дітей), вони втручаються в процес розвитку почуття величі людини як «міри всіх речей», блокують формування уявлень про людську гідність.

Почуття цінності іншої людини конкретно проявляється в повазі до її людської гідності, за якої несумісними є образи, зневажання, глузування і таке інше як форми міжособистісних відносин.

Звичайно, відчуваючи на собі такі негативні впливи педагога, дитина їх глибоко емоційно переживає, однак до певного часу не зможе дати йому відсіч. Але, по-перше, може засвоїти собі звичку знуцатися над іншими людьми за кожної можливості чи зневажливо відмахуватися від них, а, по-друге, - ми ризикуємо отримати неповагу зворотно, з нами згодом поводитимуться так само, як ми дозволяли діяти собі, доки людина була дитиною. Іншими словами, культура спілкування з дітьми мусить бути навіть вищою, аніж звично між дорослими. Доцільно також у спілкуванні педагога з вихованцями суттєво зменшити питому вагу соціального спілкування, опосередкованого соціальними відносинами і зовнішньою діяльністю. На його місце слід поставити особистісне спілкування. Таке спілкування - це діалог способів життя вихователя й вихованця, в результаті якого дитина має морально вдосконалюватися.

Формування у дитини почуття цінності іншої людини ставить проблему вдячної пам'яті. У вихованця мусить виникнути й закріпитися добросердне смислоціннісне ставлення до людей, які своєю працею створювали і створюють соціокультурні можливості для його життя і розвитку. Йдеться насамперед про проблему зовнішніх і внутрішніх джерел його психічного (інтелектуального і особистісного) становлення, проблему чесного самоутвердження до повного

врахування і визнання заслуг оточуючих в навчальних і особистісних творчих успіхах дитини. Повинно бути повне врахування і визнання співучасті інших у своєму житті, а не самоутвердження за рахунок відречення від цих інших, відмови рі у будь-якій ролі (мовляв, «усім в житті я зобов'язаний лише собі»). Видається не кращою й зворотна позиція, коли оточуючі підкреслюють свою роль, повністю переписуючи значення твоїх особистих саморозвивальних зусиль [54].

Розвиток у вихованця почуття цінності іншої людини, як вважає К. Роджерс, може успішно відбуватися лише за умови не перетворення його у «центр Всесвіту», за умови своєчасного блокування у нього Его-потягів, які деструктивно впливають на моральну досконалість особистості. Тому виховна тактика щодо цих емоційних утворень має передбачати послаблення їх дії, нейтралізацію їх проявів. Его-потяги складають егоїстичне ядро особистості, її глибинний шар, а, отже, характеризуються великою силою переживання. В результаті цього їх важко контролювати і регулювати.

Егоїстичне ядро у дитини природжене; воно спричинює у неї аморальні дії й шукає в оточуючому довкіллі приклади й зразки такої поведінки. Его-потяги досить різноманітні: заздрість, ненависть, гординя, гонористість, підступність, жадібність, нетерпимість, жорстокість, мстивість, злослів'я, ворожість, лицедійство, гнівливість, скупість, пристрасть до чуттєвих втіх, вередування, користолюбність, безпорадність. Спільним же коренем цих негативних проявів виявляється самолюбство. При цьому слід розрізняти себелюбство і любов до себе як переживання позитивне, як усвідомлене і об'єктивне (працею і поведінкою заслужене) самоствалення, без якого не може виникнути любов до іншої людини.

На основі себелюбства і тих Его-пристрастей, які є похідними від нього, формується егоїстична спрямованість особистості. Егоїст ставить у всьому метою себе, а все і всіх засобами для її досягнення. Вся активність такої особистості зосереджена на самій собі, власних інтересах, проблемах. Вихованець з егоїстичною спрямованістю, приймаючи себе, часто недостатньо критично оцінює особливості своєї особистості. Свої погляди, інтереси, особистісні якості він вважає гідними поваги, однак при цьому він переконаний, що далеко не кожен з оточуючих гідний того ж. Всі інтереси, потреби особистості з егоїстичною

орієнтацією спрямовані тільки на саму себе. Вона прагне брати, і якомога більше, від суспільства, ігноруючи потреби інших людей.

Вихованець з даним типом спрямованості дуже вимогливо підходить до оцінки іншого, приймаючи його в цілому настільки, наскільки він схожий на нього самого, наскільки інший згідний з його думками, наскільки поділяє його симпатії й антипатії, наскільки близькі іншому його переконання.

Стиль взаємин з однокласниками авторитарний. Від друзів, приятелів такий вихованець вимагає підкорення, виконання його рішень, вимог; вважає, що товариш, якщо він справжній, мусить пожертвувати заради нього, і своїми поглядами, і своїми інтересами, сам же він на такі жертви здатний досить рідко. Взагалі оточуючі не ігноруються, але цікавлять його остільки, оскільки він прагне утвердитися як особистість в їх очах, хоче, щоб вони визнали його цінність, особливу значущість у порівнянні з ними.

Дошкільника-егоїста не завжди задовольняє те, чим він займається, а також результати його праці, зате майже завжди він вважає і свою справу, і її результати набагато значнішими і важливішими, ніж справа і результати праці оточуючих. Однак сама діяльність і її результати важливі не стільки, скільки мета - самоствердитися за рахунок кого і чого завгодно.

В цілому такий вихованець задоволений своїми вчинками, манерою поведінки. Більшість тих, з ким він спілкується, видаються йому надмірно вимогливими, невинувато критичними, несправедливими до нього. Вихованець з егоїстичною спрямованістю не прагне зрозуміти людей, допомогти їм. В оточуючих він, в першу чергу, прагне побачити те, що може загрожувати його особистості чи що допоможе йому самоутвердитися.

У зв'язку з цим особливо складні, конфліктні стосунки складаються у таких вихованців з дорослими.

В особистісному ядрі людини є й чесноти, які виступають діаметрально протилежними якостями відповідно до тієї чи іншої Его-пристрасті. Так, можливо виділити наступні пари: покірливість-гнівливість, милосердя-жорстокість, каяття-заздрість, правдолюбство-злослів'я, миротворство-ворожість, стійкість-безпорадність, чистосердечність-лицедійство тощо.

Протидіяти проявам Его-пристрастей можна за допомогою їх усвідомлення, яке пов'язане з їх термінологічним визначенням (Я-гонористий, жорстокий і та ін.).

Далі слід викликати незадоволення, гнів стосовно тієї чи іншої егоїстичної пристрасті. Це буде гнів благородний, такий, що виникає як результат усвідомлення Его-пристрасті. Дитина мусить вчитися вести внутрішню полеміку зі своїми Его-пристрастями, засуджуючи їх, використовувати проти них вольові зусилля.

Крім уявної (в думках) боротьби з егоїстичними пристрастями, необхідно вправляти вихованця у відповідних вчинках, тобто в таких діях, які прямо їм протилежні. Наприклад, щоб загальмувати жадібність, слід практично проявити щедрість; безпорадність можливо нейтралізувати, навчаючи дитину знаходити вихід з важких ситуацій.

Коли, з одного боку, не дається поступка його пристрастям, а з іншого-виховуються значущі моральні цінності, у підростаючої особистості поступово розвивається загальна гуманістична спрямованість [6].

Таким чином, формування у дитини почуття позитивного ставлення до іншої людини є основою виховання в неї гуманної, дружелюбної поведінки. Наукові дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяють виявити деякі умови, які забезпечують виховання початків гуманності у дітей старшого дошкільного віку. Але, як свідчить педагогічна наука і практика формування у дитини почуття цінності іншої людини та позитивне ставлення до неї, вимагає тривалих комплексних виховних зусиль, нешаблонних підходів, активізації «праці душі».

1.2. Особливості формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку

Дружба вважається одним із найважливіших почуттів для кожної людини, а тим більше для дитини. Справжня дружба є величезною людською радістю і важливим здобутком.

У психолого-педагогічній літературі «дружба» визначається як стійке почуття (В. О. Сухомлинський, А. І. Аржанова та ін.), змістовні взаємозв'язки між дітьми (С. А. Козлова), виборча емоційна прихильність (І. С. Кон) і ін. Всі складові характеристики дружби можна вважати по - своєму правомірними в залежності від аспекту її вивчення, але в цілому ми припускаємо, що дружба - це не тільки почуття і змістовні взаємозв'язки на основі емоційної прихильності, а й феномен моральної категорії, що відображає специфіку прояву деяких моральних особливостей, таких, як співчуття і співпереживання. Дружба - загальний еталон людських відносин, «незмінно займає вище місце в ієрархії моральних відносин» [8].

У Базовому компоненті дошкільної освіти поняття «дружба» визначається як «прояв між людьми взаємної довіри, відданості, любові». Дошкільник, в якого сформована ця цінність, самостійно «ініціює дружні стосунки з тими, кому симпатизує, усвідомлюючи, що другу можна довіряти найпотамніше, дружбою треба дорожити. У власному виборі віддає перевагу доброзичливим, уважним людям, готовим до співпереживання, співробітництва. Дотримується і домагається демократичних стосунків у дружбі, не допускає авторитарності, пропонує та підтримує дружбу з дітьми різного віку, статі, національності, прагне подружитися з дорослими» [2].

Дружба, дружні відносини між дітьми дошкільного віку були предметом дослідження багатьох педагогів і психологів в 50 - 70 - ті рр. минулого століття (В. П. Залогіна, А.І. Аржанова, Т. А. Маркова та ін.). В дослідженнях проаналізовані об'єктивні умови життя дитини в дитячому садку, де виховання здійснюється в суспільстві однолітків, розкрита гуманістична спрямованість цього виховання; особисті дитячі відносини, дружба розглядається в нерозривному зв'язку з розвитком початку колективних взаємин. Вказується, що формування їх здійснюється в процесі різних видів діяльності дітей (ігрової, трудової), виділяється специфіка кожної з них у вихованні дружби між дітьми.

Дружні стосунки - це особливі для дитини відносини, відмінні від всіх інших. Виникнувши, вони розширюють його можливості, збагачують почуття і переживання. Дружба неможлива без дій, вчинків, пов'язаних з самообмеженням, з взаємодопомогою, дбайливістю, уважністю. Отже, в дружбі постійно йде процес морального вдосконалення. Дружні стосунки виникають в процесі спілкування, а спілкування - основний фактор розвитку дитини.

В.С. Мухіна зазначає, що взаємодія дитини з однолітками - це не тільки прекрасна можливість спільно пізнавати навколишній світ, а й можливість спілкування з дітьми свого віку, можливість спілкування з хлопчиками і дівчатками, діти дошкільного віку активно цікавляться один одним, у них з'являється виражена потреба в спілкуванні з однолітками.

Проблема формування дружніх відносин залишається актуальною в наші дні. У дошкільному віці дитина вже не обмежується родиною. Значущі для нього люди тепер - це не тільки близькі родичі, а й однолітки. Спостереження за дітьми дошкільного віку показують, що між ними вже виникають перші паростки дружби. Дослідження М. І. Тимошенко і А. В. Булатової доводять, що між багатьма дітьми виникає прихильність.

Практично в кожній групі дитячого садка розгортається складний і драматичний сценарій взаємин дітей. Дошкільнята дружать, спілкуються, ревнують, сваряться, миряться, допомагають один одному, і іноді, роблять маленькі капості. Всі ці відносини гостро переживаються дитиною і пофарбовані масою різноманітних емоцій. Саме ранні форми спілкування багато в чому визначають подальший їх розвиток і впливають на особистість дитини. Як підкреслював А. Н. Леонтьєв, «особистість не є цілісністю, обумовлена генетично: особистістю не народжуються, особистістю стають». Становлення особистості дошкільника відбувається в його відносинах з людьми - не тільки з дорослими, але і з іншими дітьми (Д. Б.Ельконін, М. І. Лісіна та ін.). Перший досвід таких відносин багато в чому визначає характер самосвідомості дитини та її подальший соціальний розвиток. Першу школу

моральності діти проходять в сім'ї і дитячому садку на ступені дошкільного віку, коли їх вчать бачити іншого, гуманно ставитися до нього. Завдання виховання такого ставлення до людини полегшується, якщо дитина відчуває до нього симпатію, тим більше виборчу, яка стає джерелом дитячої дружби.

Актуальність проблеми дружніх взаємин між дітьми пояснюється тим, що не всі діти розуміють значимість і цінність дружби, а її значення для формування особистості дуже велике. Дорослим необхідно сформувати у дітей поняття «друг», «дружба», вчити дітей бачити, розуміти, оцінювати почуття і вчинки інших, мотивувати, пояснювати свої судження. Успішність такої сфери виховної діяльності залежить від того, наскільки дорослі розуміють роль дружби, вникають в її мотиви, сприяють згуртуванню дітей.

Питанням формування взаємовідносин дітей дошкільного віку приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні педагоги (Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, Л. І. Божович, Т.А.Маркова, В.П.Залогіна, І.А.Аржанова, А.П.Усова, Д.В.Менджеріцкая, В.Г.Нечаева, Р.С.Буре, А.В.Булатова, Р.І.Жуковская і ін.). Результати досліджень показують, що в дошкільному віці відбувається диференціація дітей з їхнього стану в групі: одні діти стають більш бажаними для більшості однолітків, інші - не користуються особливою популярністю - або відкидаються, або залишаються непоміченими.

Очевидно, що досвід перших контактів з однолітками стає тим фундаментом, на якому надбудовується подальший соціальний і моральний розвиток дитини. Тому питання про те, що впливає на стан дитини в групі однолітків, як відбуваються вибори в групі, має виняткове значення. Аналізуючи якості та здатності найбільш популярних дітей, можна зрозуміти, що привертає дошкільнят один в одному і що дозволяє дитині завоювати прихильність однолітків.

Особливий інтерес в рамках дослідження формування дружби дошкільників набуває робота Т.А. Маркової. Т.А. Маркова вважає, що відносини можуть виступати певною формою спілкування, мати моральну

спрямованість. Крім того, можна стверджувати і то, що поява виборчих відносин між дітьми не може бути обумовлено лише наявністю дитячого колективу, проте, все ж інтенсивніше вони розвиваються в силу громадського характеру виховання в дитячому садку.

Завдання освітньо-виховного процесу в сучасних умовах полягає не стільки в накопиченні навчальної інформації, а насамперед у засвоєнні культурно-історичного досвіду побудови людських стосунків та на цій основі збагачення власної соціальної практики дітей, яка є невід'ємною частиною процесу соціалізації та повноцінного розвитку особистості. Повноцінне засвоєння культурних навичок можливе лише через засвоєння культури людських взаємин. Одна з найбільш насичених, довірливих та продуктивних форм стосунків між людьми - стосунки між однолітками.

Діти дошкільного віку тільки починають пізнавати світ та взаємодіяти з соціумом. Під керівництвом дорослих, дитина набуває первісний досвід поведінки, взаємин з близькими людьми, однолітками, речами, природою, вивчає моральні норми суспільства, в якому вона живе.

Таким чином, першим соціальним інститутом, відповідальним за соціальну зрілість дітей дошкільного віку, має бути дошкільна установа з її освітніми, консультативними та навчальними функціями. Така специфіка дитячого садка, як зазначає Л. Кононько, сприяє процесу формування особистості в широкому світі реальних суспільних відносин, нав'язуючи практичні життєві навички, їх індивідуалізацію і соціалізацію. Важливу роль у цій роботі відіграють дорослі, а саме: батьки, педагоги.

Виховне значення дружніх відносин досить велике. Спілкуючись, діти практично закріплюють і засвоюють, що означає чинити добре чи погано. Виручити, допомогти, поспівчувати, заспокоїти, проявити уважність, поділитися, поступитись своїм інтересом заради друга - добре. Хитрувати, ображати, приховувати, відступати від правил, жалітися, бути жадібним - викликає засудження.

Входження дошкільника у дитячий колектив — завжди для нього новий життєвий етап. Є припущення, що чим молодша дитина, тим легше вона звикає до незнайомого оточення, бо для неї все нове, все хочеться помацати, потримати, бо їй до всього є діло. Малюк залюбки, хоч і тримаючись за мамин чи татів палець, обстежує («обживає») нову територію, сміливо підходить до інших, пропонує себе. І тільки згодом, коли усвідомлює, що поруч немає звичного оточення, що його вперше залишили сам на сам, нехай і з мізерними, однак, проблемами - до когось звернутися, з кимось погратися або й щось вирішити - з'являються страхи, переживання, що може подеколи навіть призвести до нервових розладів, нехай і нетривалих.

Для кожного віку характерні свої особливості дружніх відносин, вивчення яких є необхідним для складання ефективних виховних програм. Мабуть, про початки дружби в цьому розумінні можна говорити вже з появою вибіркової в дитячому спілкуванні. Л.В. Артемова дійшла висновку, що у чотирирічних дітей уже існує поділ однолітків на вузьке й ширше коло спілкування. Діти 5-ого року життя не тільки мають друзів, а й можуть мотивувати свої прихильності, свій вибір. Хоча пояснення стосуються не особистісних якостей дитини, а лише зовнішніх проявів. Це пояснюється не здатністю дітей даного віку до аналізу власних почуттів.

Не можна розглядати і вивчати індивідуальний розвиток дитини поза взаєминами з іншими членами групи з того моменту, як вона потрапляє в групу ровесників. Міжособистісні взаємини, що виникають між дітьми, їхнє ставлення одне до одного, взаємні оцінки та очікування – вагомими складниками гармонійного особистісного розвитку кожної дитини. Від місця і статусу малюка в дитячому колективі залежить формування гуманістично спрямованої особистості, відповідальної, впевненої у собі, психічно здорової, щасливої, з достатньо оптимальною самооцінкою. Уміння дитини керувати своєю поведінкою і способами спілкування, її здатність адекватно реагувати

на те, що відбувається, орієнтуватися у нових обставинах, відчувати своє місце в товаристві інших — усе це є сферою соціального розвитку дитини.

Малюк прийшов до дитячого садка. Для нього це подія, яка змінює його спосіб життя, ставить перед необхідністю спілкування з новими людьми - дорослими та дітьми. В дитячому садку дитина отримує можливість стати самостійною. Якщо вдома вона була позбавлена групи однолітків, то тут знаходиться серед таких, як вона сама.

Діти двох-трьох років краще контактують з дорослими, ніж один з одним. Вони ще не вміють регулювати свої бажання і потреби, керуючись загальними інтересами, ні попросити, ні домовитись, ні поступитись вони ще не вміють, поняття дозволеного та недозволеного ще не засвоєно ними. Тільки, коли дитина починає усвідомлювати, що поруч з ним такіж діти, як вона, що свої бажання доводиться узгоджувати з бажаннями інших, з'являється моральна основа для засвоєння необхідних форм спілкування. Маленьких дітей, які не вміють домовлятися між собою, слід стимулювати до об'єднання з іншими дітьми. Цьому сприяє і гарна іграшка і цікава книга.

До старшого дошкільного віку відбувається значна перебудова дружніх взаємин. Діти не тільки усвідомлюють свою дружбу, але намагаються пояснити саме слово «дружба». Найчастіше в цьому віці діти дружать по 3-4 людини, рідше по двоє. Свого співдружність вони не допускають інших дітей і ревниво стежать за цим.

Колектив може пригнічувати особистість. З іншого боку, якщо особистість не враховує інтереси колективу, можуть виникати конфліктні ситуації. Дошкільнята дуже чутливі до оцінок дорослих і однолітків. Від цієї оцінки залежить емоційне благополуччя дитини в групі. Часто причиною небажання дитини йти в дитячий сад є розбіжність його думки про самого себе з думкою однолітків. Тому важливо, щоб колективна думка з самого початку мало правильну моральну спрямованість. Отже, треба знайти такі способи і створити такі умови, які виключали б виникнення цих суперечностей.

Можна було б припустити, що батьки компетентніші в питаннях взаємин своїх малят, бо краще знають і розуміють власних синів і доньок. Виявляється, що батьки гірше обізнані з тим, як їхні діти ставляться до однолітків, ніж вихователі. У кращому разі родина знає, що в сина чи доньки є друзі, а хто ці діти, конкретно відомо лише половині батьків.

Дитячі взаємини регулюються моральними нормами і правилами. Знання правил поведінки полегшує дитині процес соціалізації.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

У ході аналізу психолого-педагогічної літератури виявилось:

1. Проблема виховання гуманності як однієї з характеристик особистості актуалізується із зростанням потреби у гуманізації взаємин «людина-суспільство» та «людина-людина». Суспільна актуальність дослідження дружніх взаємин обумовлюється існуванням суперечностей між проголошеним дитиноцентризмом освіти та домінуванням традиційної навчально-дисциплінарної моделі, між теоретично визнаною позицією толерантності у міжособистісних взаєминах та практичним поширенням конкурентно-індивідуалістичної спрямованості особистості. Інтерес до процесу становлення гуманних взаємин пояснюється й визнанням дошкільного дитинства періодом фактичного становлення особистості, коли закладаються основи її моральної спрямованості.

2. Гуманізація навчально-виховного процесу передбачає ґрунтовну «переоцінку цінностей» з перенесенням акценту на становлення особистості та розвиток її духовності.

Гуманізація педагогічного процесу в дошкільних навчальних закладах передбачає відхід від шаблонів, стереотипів, догм у підході до змісту, форм, технології в освітньо-виховному процесі, опору на індивідуальний підхід до дитини, виховання по «меридіанах індивідуальності» (Б. Ананьєв), розширює можливості для прояву творчості педагогів, більш того - актуалізує саму проблему підготовки творчих фахівців дошкільної освіти, розвитку педагогічної творчості у самій дошкільній установі.

3. У загальнотеоретичному плані проблема розроблена в працях

Л. Врочинської, О. Козлюк, С. Кулачківської, Т. Поніманської,

А. Гончаренко та інші.

Проблема дружніх взаємин у науковій літературі розглядається переважно у таких аспектах: роль спілкування в особистісному становленні дошкільника (Д.Ельконін, О. Кононко, В. Кузьменко, М. Лісіна, А. Рузьська,

Є. Суботський); особливості становлення у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків (В. Павленчик, Т. Поніманська, Ю. Приходько, Т. Репіна); вплив соціальних емоцій на взаємодію дітей дошкільного віку (О. Запорожець, В. Котирло, Г.Кошелева, Я. Неверович, Л. Стрелкова); специфіка прояву гуманних взаємин дошкільників у спільній діяльності (Л. Артемова, В. Котирло, О. Смирнова); статева диференціація та міжособистісні взаємини в ранньому онтогенезі (В.Абраменкова, Я. Коломийський, Т. Репіна, Т. Титаренко); роль художньої літератури у становленні гуманістичної спрямованості (Н. Карпінська, Л.Стрелкова, Н. Химич).

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМИН ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Діагностика рівня сформованості дружніх взаємин в дітей старшого дошкільного віку

З метою виявлення сформованості дружніх взаємин в дітей старшого дошкільного віку був проведений констатувальний етап дослідження, який вирішував такі задачі:

- визначити критерії і показники дружніх взаємин;
- вивчити характер взаємодії дорослих з дітьми,
- визначити рівні дитячих взаємин.

Кожна з поставлених задач вирішувалася за допомогою комплексу методик: спостереження за поведінкою дітей і організацією педагогічного процесу, індивідуальні бесіди з дітьми, вихователями, батьками, розв'язання педагогічних ситуацій, анкетування вихователів і батьків, організація різних видів діяльності й та ін.

Базою дослідження виступив заклад дошкільної освіти № 39 м. Маріуполя Донецької області. Загалом для проведення експерименту були залучені 41 дитина старшого дошкільного віку (20 дітей експериментальної групи і 21 контрольної групи), 36 батьків, 4 вихователя.

Вивчення особливостей дружніх стосунків дітей було за трьома напрямками: робота з дітьми, робота з педагогами, робота з батьками.

За допомогою серії дослідів проведених з дітьми було виявлено уявлення і думки дітей про дружбу, дружні взаємини з дітьми групи, а також про зміст реальних вчинків, направлених на реалізацію дружніх взаємин, зрозуміти мотиви цих стосунків.

Можна відзначити, що всі ці досліди, даючи нам необхідний констатувальний матеріал, надавали врешті-решт і певний виховний вплив на дітей. Так, індивідуальна бесіда з дитиною або дослід, поставлений на матеріалі гри, завершувалися якоюсь оцінною думкою, відношенням експериментатора. Та і самі діти, знаходячись в атмосфері спеціальної уваги до питань дружніх, товариських взаємин, не залишалися пасивними: активізувалися їх відчуття, наявні моральні уявлення, позитивний досвід поведінки і стосунків з іншими дітьми. Для педагогічного дослідження таке явище, нам здається, сповна закономірним.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволив виділити такі критерії і показники прояву дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку: уявлення про гуманні якості і способи прояву дружньої поведінки (повнота, чіткість і конкретність), гуманні почуття (здатність співчувати, наявність (відсутність) позитивно забарвлених емоцій у спілкуванні з оточуючими, задоволення від надання допомоги іншим, бажання виявити співчуття), дружні вчинки (готовність діяти по дружньому; стійкість проявів дружньої поведінки у змінених життєвих ситуаціях).

Організуючи експериментально-дослідницьку роботу, ми виходили з того, що дружелюбність це, перш за все, якість особистості, яка допомагає встановлювати взаємини. Взаємозв'язок індивіда з ким-небудь, як вважають С. Бондарева і Д. Колесов, можливий тільки при наявності його зв'язків з оточуючими об'єктами. При відсутності зв'язків ні взаємодія, ні вплив не можливі. Зв'язок - це взаємне перебування матеріальних об'єктів в часі та просторі, яке робить можливим їх взаємодію.

Основною формою відображення людиною оточуючий його дійсності є відношення, яке відображає наявність життєвої значущості об'єкта до якого воно виникає.

У науці є визнаним те, що психічне відношення є система індивідуальних вибіркового усвідомлених або неусвідомлених зразків індивіда з різними факторами об'єктивної дійсності, наповнених оцінками

цих факторів. При цьому, відношення відображає активну позицію індивіда, визначаючи характер як окремих його вчинків, так і напрям всієї його діяльності.

Тому в оцінці відношення ми виходили з того, що воно може бути позитивним, негативним або байдужим; стійким або нестійким.

Старший дошкільний вік - період формування початкових уявлень про дружбу і зародження дружніх взаємин. Від того, як вони будуть складатися, багато в чому залежать і статус дитини у дитячому колективі, і успішність / неуспішність її соціалізації та ін.

Для вивчення особливостей взаємин між дітьми старшого дошкільного віку використана методика Я. Коломийського «Секрет» у модифікації Т. Репіної, тому що методика «Вибір у дії» більше відповідає психологічним особливостям дітей дошкільного віку, ніж вербальний експеримент.

Для її проведення завчасно підготовлено по 3 картинки на кожному дитину і 6-8 запасних. Експеримент проводився у вигляді гри, в якій кожна дитина «по секрету» від інших за власним бажанням дарує запропоновані їй картинки трьом дітям групи.

Гра організована у першій половині дня, залучаючи до її проведення вихователя. Вихователь групи знаходиться з групою дітей. У роздягальні ставився стіл з двома стільцями. Перед початком експерименту дитині надавалася інструкція: «Сьогодні всі діти нашої групи будуть грати в цікаву гру, яка називається «Секрет», по секрету, щоб ніхто не знав, всі будуть дарувати один одному красиві картинки. Ти будеш дарувати дітям, а вони, мабуть, подарують тобі». Дитині було надано три картинки і запропоновано: «Ти можеш їх подарувати тим дітям, яким хочеш, тільки кожному по одній. Якщо хочеш, можеш подарувати картинку і тим дітям, які зараз хворіють» (остання фраза вимовлена швидко, щоб діти не сприймали цю пораду як обов'язкову). Якщо дитина довго не могла прийняти рішення, то їй говорилося: «Можеш подарувати тим дітям, які тобі більше всіх подобаються, з якими ти любиш грати». Після того, як дитина зробила свій

вибір - назвала імена дітей, яким вона хоче піднести дарунки, у неї запитували: «Чому ти в першу чергу вирішив подарувати картинку ...» (називається ім'я однолітка, яке дитина вимовила першим). Далі у дитини запитували: «Як ти вважаєш, хто з дітей вашої групи може подарувати тобі картинку? Якщо б у тебе було багато-багато картинок і тільки трьом дітям з групи не вистачило, кому б тоді ти не став дарувати картинку і чому?» (Питання про мотивацію вибору, про очікування вибору однолітком і про заперечливий вибір вимагають поглибленого, якісного аналізу і використанні тільки для визначення змісту корекційно-розвивальної роботи з дітьми).

Після того, як всі діти роздали картинки товаришам по групі, визначалось, хто і скільки картинок отримав.

У відповідності з кількістю отриманих картинок визначався соціометричний статус дитини у групі за допомогою наступної формули:

$$C = \frac{k}{n-1} \times 100 \%,$$

де С - статус дитини у групі, в системі взаємин з однолітками; k - кількість картинок, отриманих дитиною від товаришів по групі; n - кількість дітей у групі.

Основою для висновків про статус дитини слугують кількісні дані, тобто показник С.

Оцінка результатів:

10 балів - показник С дитини дорівнює 100%.

8-9 балів - показник С знаходиться у межах від 80% до 99%.

6-7 балів - показник С розташовується в інтервалі від 60 до 79%.

4-5 балів - показник С знаходиться у межах від 40% до 59%.

2-3 балів - показник С розташовується у межах від 20 % до 39%.

0-1 балів - показник С знаходиться в інтервалі від 0 до 19%.

Висновки про рівень розвитку

8-10 балів - високий.

4-7 балів - середній.

0-2 балів - низький.

При кількісному співвідношенні ЕГ та КГ рівнів розвитку взаємин між дітьми старшого дошкільного віку за методикою Я. Коломинського «Секрет» виявлено, що більшість дітей мають середній рівень розвитку дружніх взаємин. Однаково низький показник високого рівня (по 4 дитини) і трохи вищий показник низького рівня.

Важливими характеристиками групи є коефіцієнт взаємності (КВ - число взаємних виборів по відношенню до всіх виборів, зроблених дітьми) і коефіцієнт вдоволеності взаємин між однолітками (КЗ - відсоток дітей, які мають взаємні вибори від загальної кількості дітей). Нормативні показники такі: КВ - 30%, КЗ - 50%.

Як бачимо, у результаті цього вибору ми з'ясували, що необраними залишилось 3 дитини; по одному вибору отримало 8 дітей; по два - 6; по три - 6; по чотири - 2 (ЕГ).

Взаємних виборів було 5. Найбільшу кількість виборів, тобто лідерів в групі було два. Не обраних дітей було троє.

Результати вибору КГ: не обраних - дві особи; по одному вибору - дев'ять; по два - три; по три - сім; по чотири - одна; по п'ять - одна; по шість - дві.

Так, високий соціометричний статус деяких дітей свідчить про те, що до них тягнеться багато ровесників. Проте, чи спілкуються з ними їх обранці, невідомо. Діти, яких вибирають мало, часто позбавлені можливості спілкуватися із своїми обранцями, бо тут взаємний вибір буває рідко.

Під час опитування можна дізнатися про взаємний вибір дітей. Проте навіть у випадку абсолютного взаємного вибору, основою якого є парна дружба, діти не ізольовані від спілкування з іншими ровесниками, тобто фактично включаються у взаємини, які не можна виявити опитуванням.

Закономірні й такі спілкування, коли дитина змушена вступати у взаємини з малопривабливими для неї ровесниками через те, що останні в добрих стосунках з її другом. Таким чином, діти, які ніяк не пов'язують себе

один з одним при опитуванні, виявляються фактично втягнутими в спілкування.

Також для встановлення особливостей гуманної поведінки дітей було застосовано бесіди і розв'язання проблемних ситуацій.

Бесіда включала наступні запитання: у тебе багато друзів? А чому ти з ними дружиш, спілкуєшся? Хто така, на твою думку, добра людина? А ти добра людина? Як ти виявляєш свою доброту? Чи подобається тобі твоя вихователька? Чому? А вона добра людина? Чому ти так вважаєш?

Бесіди проводилися в зручні години (зранку - у часи прийому дітей, на прогулянці та у другій половині дня).

Узагальнені результати індивідуальних бесід з дітьми по виявленню сформованості уявлень про доброту, повагу та інші якості, зведені у таблиці 2.1.

Узагальнені результати бесід з дітьми

Табл. 2.1

№	Питання для дітей	Відповіді	Шостий рік життя	
			ЕГ	КГ
1.	У тебе багато друзів ?	Так.	19 (95%)	17 (81%)
		Ні.	1 (5%)	4 (19%)
2.	А чому ти з ними дружиш?	Тому що він ділиться зі мною іграшками.	11 (55%)	9 (42,8%)
		Тому що з ним весело.	5 (25%)	7 (33,3%)
		Тому що він хороший.	4 (20%)	5 (23,8%)
3.	Хто така, на твою думку, добра людина?	Це людина, яка усім	10 (50%)	6 (28,5%)

		допомагає.		
		Це людина, яка усім допомагає.	7 (35%)	10(47%)
		Це людина, яка нікого не ображає.	3 (15%)	5 (23,8%)
4.	А ти, добра людина?	Так.	16 (80%)	17 (80,9%)
		Ні.	0	1 (4,7%)
		Не знаю.	4 (20%)	3 (14,2%)
5.	Як ти показуєш свою доброту?	Добре ставлюся до людей, до своїх друзів, тощо.	5 (25%)	3 (14,2%)
		Ділюся своїми іграшками.	6 (30%)	11 (52,3%)
		Допомагаю усім.	9 (45%)	7 (33,3%)
6.	Чи подобається тобі твоя вихователька?	Так.	16 (80%)	18 (85,7%)
		Ні.	4 (20%)	3 (14,2%)
7.	А вона, добра людина?	Так.	17(85%)	16 (76,2%)
		Ні.	1 (5%)	2 (9,5%)
		Не знаю.	2 (10%)	3 (14,2%)
8.	Чому ти так вважаєш?	Тому що вона часто мене наказує.	4 (20%)	2 (9,5%)

		Тому що вона мене хвалить.	12 (60%)	14 (66,6%)
		Тому що вона усе дозволяє.	4 (20%)	5 (23,8%)

Аналіз даних проведених бесід показав, що значна частина дітей недостатньо розуміють і не завжди правильно інтерпретують поняття «доброта». А деякі, навіть, не розуміють такого поняття як «добрий, уважний» тощо. Також було виявлено, що більшість дітей не бачать в інших дітях якихось духовних, добрих якостей особистості, а навпаки, спостерігається якесь певне розшарування дітей. Нерідко діти обирають собі друзів тих, хто може їм щось дати: іграшку, цукерку, тощо.

Суттєвий матеріал для виявлення дитячих уявлень і суджень про те, як повинна вести себе дитина (по-дружньому) в певних умовах, дала нам бесіда з незавершеною відповіддю. Шляхи рішення проблемних ситуацій повинні були пропонувати самі діти. Із відповідей було видно, як вони поведуться при зіткненні з труднощами, наскільки дружньо спілкуються та чи вміють проявляти вольові зусилля.

У запропонованих ситуаціях дитина повинна уявити себе, як вона буде поводитися у даній ситуації.

Дітям було запропоновано завершити розповідь-ситуацію, яка описує проблемну ситуацію. Тут перед дитиною найчіткіше ставилося завдання активізації усвідомлення і відчуттів, самостійного знаходження в уявному плані способів поведінки, що виражають дружні почуття і стосунки.

1-а ситуація. Тані подарували нову ляльку. Вона принесла її у дитячий садок. До неї підійшла Оленка і попросила: «Дай, будь ласка, пограти». Тоді Таня відповіла... Що відповіла Таня? Чому?

2-а ситуація. Вова будував з кубиків вежу, високу-превисоку. Наташа підійшла, щоб подивитись, як він грає, і ненавмисно штовхнула вежу. Кубики розсипались. І тут Вова... Що зробив Вова? Чому?

3-я ситуація. Діти грали. Діма тікав, а Катя його наздоганяла. Раптом Діма впав. Тоді Катя... Що зробила Катя? Чому?

4-а ситуація. Якщо вихователь зробить тобі зауваження, що будеш робити? Чому?

5-а ситуація. Як ти готуєшся до дня народження друга (батька, матері, брата чи сестри)? Які слова готуєш? Що тобі кажуть батьки на день народження?

При першій ситуації багато дітей (72 %), не посилаючись на норму, пропонують загальноприйнятний схвалений спосіб поведінки (треба дати ляльку). Позитивним тут є вміння встати на позицію іншої людини, спроба врахувати її бажання («їй теж хочеться погратись»). Інші діти (28 %) навпроти не готові були, щоб дівчинка поділилася («вона моя»).

Майже всі діти, відповідаючи на другу ситуацію, говорили про те, що навіщо дівчинка це зробила і хлопчик дуже був обурений.

На третю ситуацію 63 % дітей відповіли, що дівчинка покликала би вихователя. 29 % дітей відповіли, що вона підняла би хлопчика. І тільки 8 % дітей сказали, що дівчинка спитала би у Діми, чи сильно йому боляче і т. ін., обережно підняла і покликала вихователя.

Відповідаючи на четверте запитання більшість дітей кажуть, що будуть слухати, що скаже вихователь. Але в реальності діти завжди знаходять виправдання і винен не той, кому зробили зауваження, а хтось інший.

Обговорюючи п'яту ситуацію, діти казали, що роблять подарунок власними руками (37 %), вчать привітальний вірш (12 %), допомагають готуватися (51 %).

Отримані нами під час спостережень дані свідчать, що для більшості дітей характерним є позитивне ставлення до партнера. Воно виражалось у частих позитивних оцінках, у проявленні радощів при успіху, засмучення - при невдачах, в умінні помітити зміни у настрої партнера, бажанні виключити причину засмучення, втішити, поспівчувати (дати головну роль засмученій дитині та ін.).

Проаналізувавши відповіді дітей, ми встановили, що 34% дітей можуть знаходити толерантну поведінку у вирішенні проблем і з повагою поставитись до бажань інших. Приблизно 40% дітей визнають тільки свою думку, свої побажання, не приймаючи іншу до своєї уваги. А деякі просто змінюють свою думку.

Під час спостережень за дітьми в інших видах діяльності виявили, що деякі діти завжди намагаються бути разом (сидіти поряд за столом, йдуть разом на прогулянку і т.ін.), а деякі поєднуються лише у спільних іграх.

У всіх групах були діти, які не вмiли підкоряти свою поведінку загальновстановленим нормам та правилам, які заважали іншим та не користувалися довірою в них.

Аналіз педагогічної практики свiдчить, що взаємовiдносини дітей в групах 5-6 року життя не завжди бувають безконфліктним. У кожній групі є по 2-3 лідера, з якими інші діти охоче йдуть на контакт. Більшість дітей характеризуються короткочасними об'єднаннями та нестійкими взаємовiдносинами. В обох групах (контрольній та експериментальній) спостерігалось 2 - 3 більш стійких групувань. У кожній групі були діти, які рідко вступали у контакт, хоча контакти з дітьми були позитивними.

Результати констатувального експерименту дали підстави зробити висновок, що у багатьох дітей наявний чуттєвий досвід особистих переживань і вражень, але вони не здатні самотійно виявити дружні почуття; спостерігається невідповідність між уявленнями дітей про дружні вчинки і рівнем прояву їх у реальному ставленні до оточуючих. У повсякденному житті діти виявляють дружлюбну поведінку стосовно дорослих, однолітків, об'єктів природи частіше тоді, коли ті перебувають у негативному емоційному стані, а у ситуаціях успіху, вдачі у діяльності інших гуманне ставлення до них проявляється рідше.

На основі отриманих даних, відповідно до критеріїв і показників розвитку дружлюбної поведінки визначено рівні дитячих ваємин:

Високий - повні, чіткі уявлення про дружні стосунки і способи прояву дружелюбної поведінки; діти свідомо сприймають правила поведінки і здатні пов'язувати їх порушення з негативними наслідками для себе та інших; виявляють співчуття, співпереживання як в уявній, так і в реальній ситуаціях; отримують задоволення від надання допомоги, прояву співчуття, співпереживання; готові прийти на допомогу самостійно. Прояви дружніх взаємин і толерантної поведінки характеризуються постійністю.

Середній - відносно повні уявлення про дружні стосунки і способи прояву дружелюбної поведінки, однак іноді вони трактуються неточно. Діти усвідомлюють значення правил дружелюбної поведінки, але прояви толерантності мають нестійкий характер, коливаючись від самостійних та ініціативних до ситуативних, зумовлених вибірковістю відносин, особистими інтересами. Прояв дружелюбної поведінки у змінених життєвих ситуаціях викликає труднощі. Уявлення про дружні взаємини і способи гуманної поведінки неповні, не завжди чіткі; діти виявляють співчуття, співпереживання тільки в уявних ситуаціях; дотримуються норм гуманної поведінки у присутності дорослих із метою уникнення покарання чи отримання похвали.

Низький - відсутні чіткі уявлення про дружні стосунки і способи дружелюбної поведінки, у поведінці переважає егоїстична спрямованість, що виявляється у чванливості, зневажливому ставленні до оточуючих, нестриманості емоцій, невмінні надати допомогу оточуючим у разі потреби, виявити співчуття, співпереживання. Розподіл дітей за рівнями розвитку взаємин надається у таблиці 2.2.

Розподіл дітей за рівнями розвитку взаємин

Таблиця 2.2

Рівні	ЕГ		КГ	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Високий	5	25	6	28,6
Середній	9	45	8	38,1
Низький	6	30	7	33,3

Як бачимо, дані, які відображені у таблиці 2.2, свідчать про те, що більшість дітей (як ЕГ, так і КГ) мають середній рівень сформованості дружніх взаємин (45 % і 38,1 % відповідно). У 30 % (ЕГ), 33,3 % (КГ) дітей низький рівень. І лише 5 % (ЕГ), 28,6 % (КГ) мають високий рівень.

В обох групах рівень взаємовідносин дітей мало чим різниться. При цьому у кожній групі є діти, які мають низький рівень сформованості взаємин, і у обох групах зовсім недостатньо дітей, які належать до високого рівня.

Для вивчення характеру взаємодії педагога з дітьми використаний метод спостереження за допомогою карти, розробленої педагогом-психологом

I. Калістратовою.

Дана карта спостереження за спілкуванням педагогів з дітьми (додаток А) розроблена на основі сучасних стандартних вимог, які висуваються до діяльності вихователя. Карта включає найбільш важливі моменти взаємодії і дозволяє оцінити особливості спілкування дорослого з дитиною.

Карта заповнюється на кожного педагога. Спостереження проводилось протягом періоду перебування у ЗДО, результати спостереження зафіксовані у відповідній графі.

У випадку виникнення нетипових ситуацій (ситуацій, які не підпадали під жодне зі зведених визначень) їх фіксували у графі «Примітка».

Аналіз спостереження показує, що вихователі здебільшого уважні до настрою дітей. При заохоченні ініціативи дітей спостерігається уважне вислуховування. Дуже рідко простежується спілкування у позиції «очі на одному рівні». При формуванні позитивної поваги до однолітків переважає допомога непопулярним дітям при входженні у групу, адекватна реакція на скарги. Вихователі намагаються обмежити природний шум у групі, намагаючись словесно заспокоїти, вгамувати дітей. Вихователі намагаються враховувати вікові й індивідуальні особливості при взаємодії. Вони тактично вказують на помилки, терпимо відносяться до важких дітей, пропонують зразки дій, звертаються по імені. Завжди підтримують позитивне самовідчуття: відмічаються досягнення дитини, є заохочення, а засудження відносяться до дій, а не до особистості. Діти завжди знаходяться у полі зору дорослого.

Але вихователі не виокремлюють завдання формування дружніх взаємин як спеціальне, зрідка використовують такі методи і прийоми формування дружніх взаємин, як організація взаємодії дітей, вправління, емоційна підтримка, позитивна випереджуюча оцінка. Труднощі у формуванні гуманної поведінки педагога пов'язують із негативним соціальним оточенням і відносинами в сім'ях.

З метою встановлення причин недостатнього рівня розвитку дружніх взаємин дошкільників вивчався характер взаємодії батьків з дітьми. Для цього було проведене анкетування (додаток Б). До нього входили питання:

1. Які позитивні якості сформовані у Вашої дитини?
2. Які моральні норми вона знає, чи виконує? Наведіть приклади.
3. Які якості особистості Ви вважаєте найбільш важливими, коли їх необхідно формувати і як Ви це робите?
4. Як впливає книга на формування дружніх взаємин Вашої дитини з іншими людьми?
5. Яких літературних героїв вона намагається наслідувати? Які якості у них виокремлює?

6. Яка роль прикладу дорослого у розвитку дружніх відносин дитини?
7. Чи є негативні прояви характеру у Вашої дитини: упертість, вередування, неправивість, провини, жорстокість? Чим вони викликані, як Ви на них реагуєте?

Анкетування батьків засвідчило, що вони розуміють значущість формування дружніх взаємин у дітей, але у них відсутні чіткі уявлення про зміст і методи вирішення означеного завдання. Батьків турбують прояви негативних вчинків дітей, але складові змісту гуманної поведінки у дітей вони пов'язують лише з добротою, справедливістю та милосердям. Батьки схвалюють ідею взаємодії дошкільного закладу і сім'ї з даної проблеми, однак зазначають, що потребують допомоги у її практичному здійсненні.

Отже дані констатувального експерименту дали змогу сформулювати висновок про необхідність поглибленої роботи щодо формування дружніх взаємин старших дошкільників. Констатувальний експеримент дозволив визначити рівні сформованості дружніх взаємин у дітей шостого року життя. Наступна робота була спрямована на підвищення цих рівнів, забезпечення дружнелюбної поведінки дітей, як у відношеннях із дорослими, так і однолітками.

2.2. Експериментальна модель формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку

Формувальний етап педагогічного експерименту був спрямований на

1. Перевірку розроблених педагогічних умов формування дружніх взаємин у старших дошкільників.
2. Апробацію складеної системи роботи з виховання дружніх взаємин старших дошкільників.

На основі аналізу теоретичних джерел і виявлення особливостей гуманної поведінки дітей у перебігу констатувального етапу педагогічного

експерименту було виокремлено педагогічні умови, що сприяють ефективному формуванню дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку:

1. Емоційний комфорт для кожної дитини. Розуміння і підтримка, зорієнтовані на потребу дитини у різноманітних враженнях, в активній діяльності й досягненні успіху в ній, у взаємодії з однолітками, при використанні різних способів спілкування, що робить дитину «відкритою» педагогу. Позитивний клімат створює сприятливі умови для кожного вихованця.

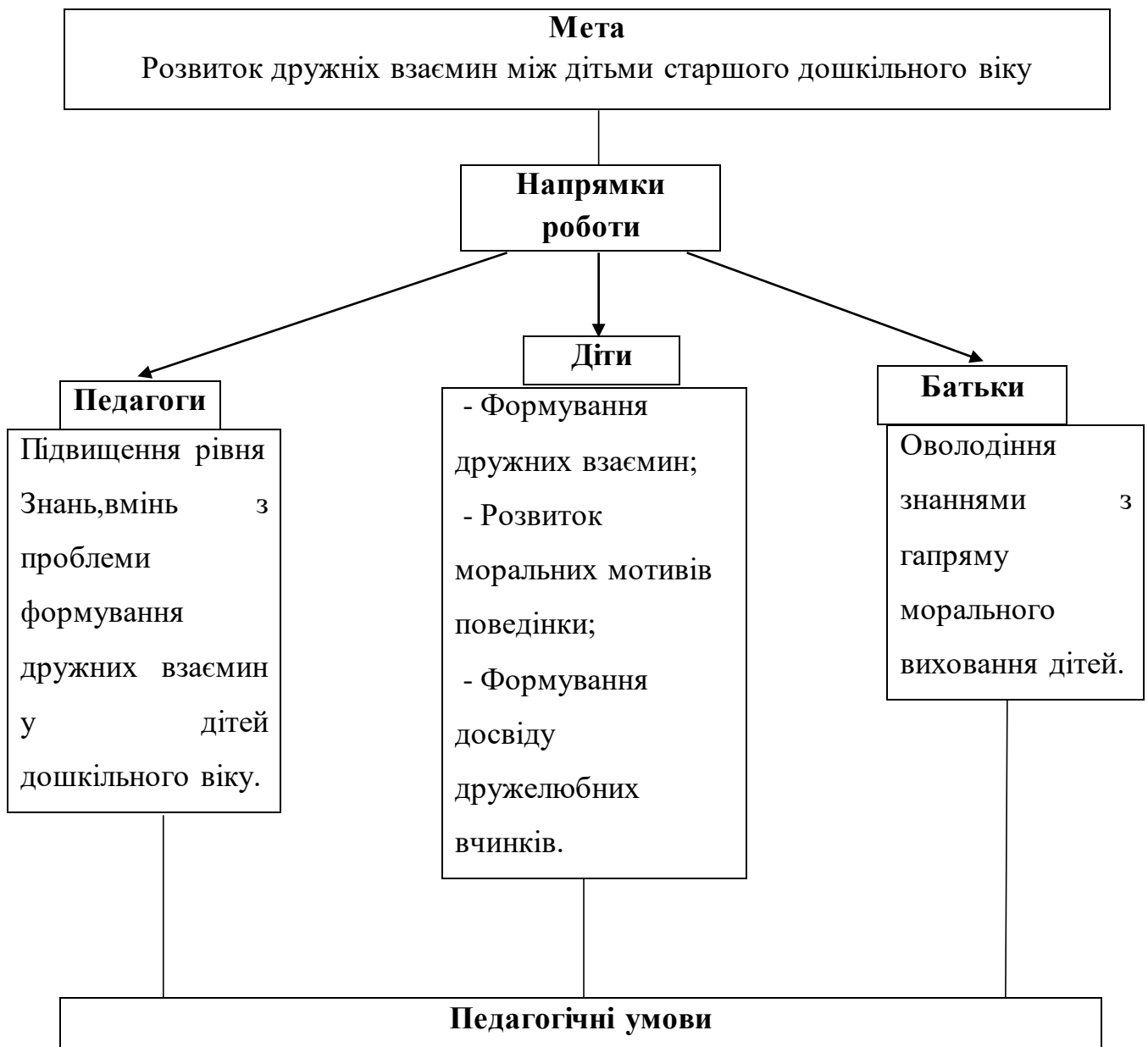
2. Організація спільної діяльності перекликається з попереднім положенням, тому що дошкільник часто виявляється в ситуаціях, коли виникає необхідність допомогти партнеру, порадіти його успіхам, отримати підтримку від однолітків. При цьому створюється можливість передавати дітям необхідні способи прояву доброзичливості, пояснити моральний смисл ситуацій, які виникають, оцінювати дії дітей з точки зору відповідності моральним нормам. Дошкільнику стає зрозуміла роль, їх значимість як для досягнення загальних результатів, так і для розвитку позитивних взаємин. Особливе значення надається формуванню партнерських відносин у процесі спільної діяльності. Прояв ініціативи, активності у впливах на партнерів повинно поєднуватися з доброзичливим відношенням до них. При цьому важливим є оволодіння способами вираження свого відношення до пропозицій учасників діяльності: вираження згоди чи незгоди, вміння аргументувати зустрічну пропозицію, відстоювати свою думку, впевнювати ініціатора у справедливості претензій, залишаючись при цьому доброзичливим учасником загальної справи.

3. Повага права дитини на розвиток індивідуальності. Визнання значимості її для всієї групи викликає потяг до кола однолітків, потребу в їх підтримці, прагнення стати рівноправним членом дитячого «співтовариства».

4. Диференційований підхід у процесі формування у дітей дружніх взаємин. Відчуття доброго відношення до себе дозволяє дитині пережити позитивні емоції як свідчення визнання її з боку оточуючих.

При підготовці до організації та проведення різних видів діяльності дітей упродовж дня обирали оптимальні завдання, створювали умови і використовували засоби, які забезпечували формування дружніх взаємин у дітей. Схематично напрями дослідницької роботи відображені на рисунку 2.1

Рис. 2.1. Модель формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку

Емоційний комфорт для кожної дитини.	Організація спільної діяльності.	Повага права дитини на розвиток індивідуальності.	Диференційований підхід у процесі формування у дітей дружних взаємин.
--------------------------------------	----------------------------------	---	---

Результат

Підвищення сформованості дружніх взаємин

У структурі моделі визначена мета - розвиток дружніх взаємин між дітьми старшого дошкільного віку. Реалізація цієї мети відбувається шляхом впровадження у педагогічний процес відповідних педагогічних умов. Напрямки роботи конкретизовані завданнями для кожної складової. Результатом всієї роботи повинні стати усвідомлені дружелюбні вчинки дітей старшого дошкільного віку.

Спираючись на модель освітньо-виховного процесу розроблена програма роботи з гуманізації педагогічного процесу та розвитку дружніх взаємин на два місяці, яка складається з блоків, у змісті яких поєднуються різні форми і методи роботи з дітьми, педагогами, батьками (додаток В). Ця робота проходила паралельно з усіма учасниками педагогічного процесу.

Робота здійснювалася паралельно у трьох напрямках: з педагогічним колективом у формі консультацій, що були покликані окреслити широке коло методів і прийомів педагогічного впливу на дошкільників; з батьками у формі педагогічної просвіти, які диференціювалися в залежності від складу сім'ї та специфіки взаємин її членів. Основна увага спрямовувалася на роботу з дошкільниками і здійснювалася постійно.

При складанні системи роботи з дітьми з розвитку дружніх взаємин вирішувались наступні завдання:

1. Формування уявлень про дружні взаємини.

2. Розвиток моральних мотивів поведінки.
3. Формування досвіду гуманних вчинків.

Для роботи з дітьми передбачені наступні блоки (один блок розрахований на тиждень):

Блок 1. Дружба і товаришування.

Завдання: розвивати уявлення про дружбу й товаришування як прояв людяності. Закріпити поняття «турбота», «щирість», «допомога». Розвивати прагнення встановлювати добрі стосунки з людьми. Спонукаючи дітей до дружніх і товариських взаємин з однолітками, привчати до відповідальності за свої вчинки, гуманного ставлення до іншої людини. При реалізації цих завдань використані бесіди про дружбу і товаришування, ігри, вправи та заняття «Мої друзі», метою якого було вчити налагоджувати товариські взаємини з однолітками, виявляти до них довіру, бути привітними та приємними у спілкуванні з різними людьми; цінувати своїх друзів; сприяти налагодженню та розширенню кола дружніх стосунків.

Також діти грали у дидактичну гру «Ми друзі-товариші».

Дидактичне завдання: розвивати здатність дітей помічати стан людей по їх зовнішньому вигляду, настрою, розвивати спостережливість і увагу до людей, з якими живуть і спілкуються діти; виховувати чуйність до стану людей, які їх оточують, і словом, і вчинком.

Головною метою гри було: познайомитися з друзями-товаришами по їх портретах. Для цього була використана добірка ілюстрацій із зображенням дітей 4-6 років. Кожній дитині роздали картки і, після її детального розгляду, дитина повинна була придумати цікаву історію і познайомити з дитиною, яка зображена на картці.

Для педагогів запропонована консультація «Роль дорослого у формуванні у дітей чуйного відношення до однолітків», де зазначено, що потреба у спілкуванні є однією з найголовніших у житті людини. Спілкування - це головна умова і головний спосіб життя людини.

Виокремлені критерії спілкування, його специфічні риси та шляхи побудови успішної взаємодії між дітьми.

Блок 2. Доброта - найвища чеснота.

Завдання: розвивати уявлення про моральні якості людини, про те, що люди гарні душею, добрими вчинками. Учити власним добрим вчинкам. Виховувати доброту, турботливість, відповідальність.

Дидактичною грою, в яку ми запропонували дітям, була «Мандрівка маршрутом добрих почуттів, вчинків, справ та відносин». Дидактичне завдання: звернути увагу дітей на те, що добрі почуття, вчинки, відношення та справи викликають повагу, дружбу, любов. Добро протистоїть злу, сваркам, заздрості, бажанню робити все тільки для себе.

Головною метою було ознайомити дітей з тим, що таке «погано», і що таке «добре». Навчити дітей переживати добро, як радість; а до поганого відчувати неприязнь. Вихователь разом зі дітьми «їхав» цим маршрутом, зупиняючись на зупинках: «Вовка - добра душа», де вихователь читав дітям вірш А. Барто з аналогічною назвою. Потім всі разом його обговорювали, робили висновки і їхали далі: «Хлопчик загубився»; «Хлопчик допомагай». Далі ми показували дітям альбом, в якому були ілюстрації з зображенням дітей під час праці, коли вони роблять добрі справи. Та попереджали, що треба сказати про добрий вчинок, але ні в якому разі не хвалитися та не чекати винагороди.

Ми постійно намагалися створювати дружню, сприятливу атмосферу для того, щоб діти краще засвоїли те, що ми хотіли до них донести. Особливу увагу приділяли створенню у групі взаємної уваги, поваги, довіри, що сприяло гуманним проявам. Тобто, залучали до колективної гри, звертали увагу усіх дітей, коли у когось був поганий настрій тощо.

Також вважали необхідним встановлювати особистісний контакт з кожною дитиною, проявляли цікавість до них, вислуховували, дізнавалися про їхні хвилювання.

Під час бесід, ми намагалися виявити здатність дітей порівнювати та узагальнювати прочитані до цього казки; стимулювали дискусію між ними, тому що саме дискусія сприяє активізації почуттів у дітей, розвиває його самостійне мислення. І, що саме головне, під час дискусії діти обмінюються своїми думками, що допомагає у вирішенні поставлених нами завдань.

Блок 3. Взаємини з людьми. Завдання: розвивати уявлення дітей про значення добрих взаємин у житті людини. Збагачувати особистісну етичну культуру. Вчити аналізувати себе, хороше та погане в думках, справах та вчинках. Виховувати прагнення творити добро.

Під час заняття «Ти живеш серед людей» вирішувались наступні задачі: розширювати уявлення дітей про людину як суспільну істоту, про гуманістичне спілкування з людьми; вчити оцінювати вчинки та взаємини людей, орієнтуватись на моральні норми; передавати інформацію вербальними способами спілкування; соціально прийнято поводитися в різних ситуаціях спілкування; збагатити досвід спілкування з людьми різного віку; розвивати фантазію, увагу; виховувати культуру спілкування, позитивне ставлення до людей, почуття радості від спілкування з ними.

Блок 4. Милосердя.

Завдання: розвивати розуміння моральності. Формувати уявлення про суть милосердя як важливого прояву моральності людини. Підтримувати позитивні вчинки дітей, збагачувати їхній досвід гуманної поведінки. Виховувати прагнення бути милосердними.

Було проведене заняття «Будь господарем своїх вчинків», під час якого вирішувались наступні задачі: формувати уявлення про мотиви та наслідки вчинків; обирати спосіб поведінки відповідно до ситуації; орієнтуватися у термінах, якими називають ознаку спорідненості - вчинок, поведінка; спонукати поводитися морально не лише під впливом та контролем дорослого, а й з власної ініціативи; вчити визначати межу, між соціально прийнятною, схвалюваною та несхвалюваною поведінкою; виховувати відповідальність, емпатію.

Провели бесіду за змістом з настановленням дітей на думку, що до людей треба ставитися терпимо, гуманно, не залежно від того, що вони дуже різні. Також ми питали у дітей, як вони використовували вивчені нами добрі слова.

Діти з великим захопленням розповідали історії, які з ними трапились. Так, Настя К. розповіла, що вона випадково вдарила свою подругу і за це вибачилася. А Кирило П. розповів, що вони з друзями не могли поділити машинки, але вони не посварилися, а домовилися гратися по черзі. Після цих розповідей ми похвалили усіх дітей за дуже добру поведінку і наголосили на тому, що так треба поводитися завжди.

Крім того проводились ігри-тренінги та розв'язувались проблемні ситуації, під час яких аналізувались моральні категорії «нагорода за добро», «глухе серце», «голос совісті».

Блок 5. Багатство спілкування. Завдання: розвивати уявлення про значення спілкування в житті людини, про те, що воно є засобом впливу на думки, почуття, поведінку людей. Учити передавати словами багату палітру людських почуттів. Формувати навички гуманістичного спілкування. Збагачувати «мову почуттів», наповнюючи її гуманним змістом та ввічливими формами.

Ми пропонували дітям погратися у таку дидактичну гру «Пошукаємо та знайдемо чарівні слова». Дидактичним завданням якої було звернути увагу дітей на те, що багато слів є чарівними та допомагають людям. Збудити цікавість дітей і розкрити значення слів та їх використання. Запропонувати дітям самим пошукати і знайти чарівні слова у наведених прикладах. Викликати добрі почуття у тих, хто говорить чарівні слова і у тих, хто відповідає на них. Виховувати вміння бути уважним, думати, проявляти активність, кмітливість. Під час гри діти повинні знайти «Чарівні слова», такі як: «будь ласка», «спасибі», «дякую» та вправлення у використанні слів в спілкуванні один з одним, з близькими та знайомими. Діти повинні були шукати і знаходити слова в наведеному прикладі. Ми вчили дітей не

заважати один одному, а якщо треба - допомагати. Радіти успіху товариша і всіх дітей групи.

Для цієї гри ми використовували книжки з текстами, у яких зустрічалися «Чарівні слова», таблиці зі словами та значки, які позначають знання дітей цих «Чарівних слів».

Після кожного знаходження нового «чарівного слова», ми обговорювали з дітьми зміст поняття цього слова. Наприклад, «будь ласка» говорять тоді, коли треба щось просити або це також поважне, культурне звертання; «дякую» - говорять один одному, коли за щось дякують, це добре і красиве слово та ін. Та зазначали важливість використання цих слів у повсякденному житті.

Блок 6. Люди і я.

Завдання: розширювати уявлення про людей. Учити виявляти доброзичливе ставлення до них, прагнути до взаємодії. Збагачувати позитивний досвід добрих почуттів, вчинків та взаємин. Формувати навички ввічливого спілкування.

Дуже сподобалась дітям гра «Передай настрої». Діти утворили коло, дорослий, ведучий, вигадує і показує мімікою, жестами настрої (сумний, веселий, тужливий). Діти, передавали його настрої по колу, обговорювали, що він загадав. Потім ведучим стає будь-який бажаний. Якщо виникають труднощі, дорослий допомагає йому. Дії дітей не оцінюються і не обговорюються. Важливе одне: всі, хто грає, повинні уважно спостерігати за партнерами і відтворювати їхній настрої.

Під час гри «Загальне коло» діти вітались один з одним, дивлячись один одному в очі, поглядом і посмішкою.

Блок 7. Довіра до людини.

Завдання: сформувати уявлення про довіру до людини як складову духовності людини. Збагачувати етичну культуру через розширення понятійного апарату дітей у сфері людських взаємин. Удосконалювати

практичний досвід проявів сердечної доброти та любові до людей, які є поряд.

На цьому ж тижні ми проводили таку дидактичну гру «Листи доброго казкаря». Дидактичне завдання: розкрити дітям значення слів «не можна», «можна» та «треба»; на конкретних і зрозумілих дітям прикладах вчити застосовувати ці слова, вчити оцінювати вчинки і співвідносити їх з цими словами; сприяти накопиченню вміння узгоджувати свої вчинки, поведінку зі словами. Викликати бажання допомагати доброму чарівнику. Вчити дітей брати активну участь у бесіді. Головне завдання, яке ми ставили перед собою, це - розповісти дітям, що таке «добре» що таке «погано» (що можна, а що - ні).

Гра проводилася в два етапи: в першому - гра-бесіда про слово «не можна», у другому - гра-бесіда про слово «можна» «і треба». В цій грі ми також вчили дітей слухати уважно, не заважати один одному, думати, наводити приклади своїх вчинків та бажань. У грі ми використовували привабливі для дітей конверти різного кольору із листами доброго казкаря. У листах надаються побутові ситуації з життя. Наприклад, спираючись на палицю, іде стара людини, а хлопчак почав копіювати її, передражнювати та сміятися. З приводу цього, ми питали у дітей: Щоб вони сказали про цих хлопчиків? Як треба ставитись до літніх людей тощо.

Блок 8. Людяність - талант любові й добра.

Завдання: узагальнити уявлення дітей про значення людяності. Поглиблювати досвід гуманної поведінки дітей. Сприяти усвідомленню ними значення духовно-моральних заповідей. Формувати потребу в творенні добра.

На цьому тижні ми пропонували дітям пограти у дидактичну гру «Пошуки добрих слів». Дидактичне завдання: звернути увагу дітей на те, що слова «вибачте», «пробачте» - теж чарівні слова: вони допомагають зберегти добрі відносини та дружбу. Розкрити на прикладах значення цих слів для встановлення порушеного порядку, зняття ненавмисно нанесеної образи,

виправлення допущеної помилки та ін. Пояснити дітям необхідність вибачення, визнання провини або доказів своєї доброти та справедливості. Виховувати розуміння зв'язку слова і вчинку, слова і відношення.

На меті цього етапу нашої роботи було: навчити дітей засобом гри використовувати добрі слова у взаємозв'язку із вчинками, навчати дітей не заважати один одному, у випадку необхідності - допомагати. Радіти успіху товариша.

В цій грі діти повинні були знаходити добрі слова у наведеному прикладі. У звертанні до дорослого дотримуватись ввічливої форми слів «*вибачте*», «*пробачте*»; у зверненні до однолітків – «*вибач*», «*пробач*».

У ході гри ми розказували дітям і такі добрі слова, як «*вибачте*» та «*пробачте*». Ці слова допомагають зберегти та укріпити добрі відносини та дружбу. І на прикладі питань - загадок ми знайомили їх з цими словами. Дітям були роздані книжки, одна на двох, і давалася можливість обрати собі пару, з якою він буде розглядати книгу. Таким чином, ми створювали доброзичливі відносини між дітьми і запобігали конфліктам. Наприкінці гри ми говорили дітям: «Не забувайте добрих помічників – слів «*пробачте*» і «*вибачте*», і про вас скажуть, які добрі діти».

Для роботи з дорослими складений комплекс вимог з формування дружніх взаємин, а також рекомендації педагогам для оптимізації взаємодії з дітьми, консультації «Роль дорослого у формуванні у дітей чуйного відношення до однолітків» (додатки Д, Е, Ж).

Рекомендації для педагогів, а також консультації розраховані на розширення знань вихователів з питань спілкування з дітьми на засадах гуманізму, вміння організувати їхню життєдіяльність задля формування доброзичливої спрямованості у поведінці.

Важливе значення у становленні доброзичливого відношення дітей один до одного має стиль спілкування вихователів з дітьми. Педагогам пропонується

- знизити безапеляційність вимог;

- яскравіше виражати доброзичливість до всіх дітей;
- збільшувати кількість позитивних оцінок;
- заохочувати успіхи в пізнанні і доброзичливе відношення дітей один до одного;
- індивідуалізувати спілкування;
- аргументувати вимоги;
- не давати ярликів.

У повсякденному житті:

- спрямовувати почуття і емоції дітей на однолітка в конкретних діях, а не на здобуття знань і вмінь доброї поведінки;
- формувати почуття спільноти, групи («секретні наради», постановка дітей у ситуацію залежності один від одного);
- знизити змагальну складову;
- мінімізувати предметність спілкування;
- вчити дітей виражати свої емоції мимічно і жестами (запобігання поширюванню бранних слів у дитячому колективі).

Діти - члени дитячого колективу мають:

- усвідомлювати нові для себе соціальні функції;
- уміти орієнтуватися в навколишній обстановці; займати себе, докладати власних зусиль, гнучко та конструктивно діяти, впливати на оточення, змінювати власну поведінку;
- узгоджувати дії з партнерами по спільній діяльності, відчувати межі допустимої активності та дистанції колективної дисципліни, виявляти бажання та готовність до співробітництва, сприймати розпорядження, зауваження; усвідомлювати свої можливості, права та обов'язки, вміти почуватися впевнено, самостійно встановлювати та підтримувати ділові та особисті контакти з однолітками;
- дорожити взаєминами з однолітками, прихильним ставленням до себе, приймати думку та позицію іншого в спільній діяльності;

- тактовно, толерантно ставитися до висловлювань іншого, не насаджувати свою думку, бажання, рахуватися з чужим вибором, розуміти та добровільно приймати точку зору іншого;
- уникати конфліктів, виховувати в собі вміння миролюбиво розв'язувати конфліктні ситуації без втручання авторитетного дорослого;
- прагнути до вдосконалення себе, уникати негативних проявів;
- розвивати власну домірність у гурті однолітків, прагнення та вміння бути авторитетним лідером, який може згуртувати навколо себе симпатиків та однодумців через продукування в колективному житті справедливості, товарищескості, підтримки, взаємодії;
- підтримувати бажання партнера спілкуватися, уникати образ, докорів, не нав'язувати в спільній діяльності своєї думки, бути об'єктивним у судженнях та поводитися справедливо, незалежно від власного суб'єктивного ставлення до іншого;
- розвивати здатність керуватися груповими інтересами, розуміти, що в спільній діяльності кожний має чимось поступитися, аби всім разом було комфортно й приємно;
- уміти аналізувати власні вчинки, думки;
- доброзичливо ставитися до суджень іншого, мати право на помилку та можливість її виправити;
- намагатися бути справедливим, поводитися чесно, не упереджено, дотримуватися даного слова (обіцянки);
- залагоджувати спірні питання, знаходити компроміс, прогнозувати наслідки своїх негативних дій;
- доброзичливо, щиро, приязно ставитися до партнерів по діяльності;
- підтримувати спільну мету діяльності, узгоджувати власні задуми, дії з партнерами;
- реально оцінювати ставлення інших дітей до себе, свій статус у групі ровесників.

Отже, реалізація роботи з дітьми з розвитку дружніх взаємин передбачала створення наступних умов: емоційний комфорт для кожної дитини, організація спільної діяльності, повага права дитини на розвиток індивідуальності, диференційований підхід у процесі виховання у дітей гуманних почуттів.

Систематичне, цілеспрямоване використання ігор, вправ, бесід та інших форм роботи для розвитку дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку показало, що вихованці отримані знання поступово переносять у повсякденне життя (у відносинах з однолітками, батьками та вихователем).

Як бачимо, ця модель педагогічного процесу дозволила реалізувати основні завдання:

1. Навчити дітей вмінню усвідомлювати і переживати свій емоційний досвід, відчувши яскраві позитивні емоції і, дізнавшись про причину їх походження, дитина буде націлена до їх повторного переживання.
2. Допомогти дитині зрозуміти ту радість, яку вона отримує від доброти свого вчинку, від права вибору, а не тільки від того, що за позитивну поведінку похвалять дорослі.
3. Розвинути у дитини усвідомлення того, що вона отримує радість від вирішення саме цієї ситуації і тільки в процесі її подолання, підвищити в її очах цінність змісту і здійснення вольового вчинку.

Отже систематична, цілеспрямована робота забезпечувала гуманізацію педагогічного процесу та виховання дружніх взаємин у старших дошкільників.

2.3. Порівняльна характеристика сформованості дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку (контрольний зріз експерименту)

З метою аналізу інформації щодо змін у рівнях сформованості дружніх взаємин у старших дошкільників була проведена підсумкова діагностика.

Методи, які були використані під час її проведення, аналогічні тим, які застосовувалися на констатувальному етапі. Дещо змінився лише інформаційний матеріал.

Результати контрольного зрізу дали змогу простежити динаміку розвитку дружніх взаємин старших дошкільників.

Більш за все нас цікавило на скільки змінилося відношення дітей один до одного, до оточуючих їх людей, рівень сформованості толерантності. Узагальнені результати бесід представлені в таблиці 2.3.

Узагальнені результати бесід з дітьми

Таблиця 2.3.

№ п/п	Питання для дітей	Відповіді	Кількість дітей у %			
			до ЕГ	після ЕГ	до КГ	після КГ
1.	У тебе багато друзів?	Так.	19(95%)	20(100%)	17(81,9%)	18(85,7%)
		Ні.	1(5%)	0	4(19,05%)	3(14,2%)
2.	Кого ти вважаєш своїм другом?	Тому що він ділиться зі мною іграшками.	11(55%)	7(35%)	9(42,8%)	9(42,8%)
		Тому що з ним весело.	5(25%)	7(35%)	7(33,3%)	8(38,9%)
		Тому що він хороший.	4(20%)	6(30%)	5(23,8%)	5(23,8%)
3.	Хто така на	Це людина,	10(50%)	13(65%)	6(28,5%)	7(33,3%)

	твою думку, добра людина?	яка усім допомагає.				
		Це людина яка все мені дає.	7(35%)	2(10%)	10(47,6%)	9(42,8%)
		Це людина, яка нікого не ображає.	3(15%)	5(25%)	5(23,8%)	5(23%)
4.	А ти добра людина?	Так.	1(80%)	18(90%)	17(80,9%)	17(80,9%)
		Ні.	0	0	1(4,7%)	1(4,7%)
		Не знаю.	4(20%)	2(10%)	3(14,2%)	3(14,2%)
5.	Як ти показуєш свою доброту?	Добре ставлюся до людей, до своїх друзів, тощо.	5(25%)	10(50%)	3(14,2%)	4(19,05%)
		Ділюся своїхми іграшками.	6(30%)	0	11(52,3%)	10(47,6%)
		Допомагаю усім.	9(45%)	10(50%)	7(33,3%)	7(33,3%)
6.	Чи подобається тобі твоя	Так.	16(80%)	20(100%)	18(85,7%)	18(85,7%)
		Ні.	4(20%)	0	3(14,2%)	3(14,2%)

	вихователька?					
7.	А вона, добра людина?	Так.	17(85%)	20(100%)	16(75,2%)	16(75,2%)
		Ні.	1(5%)	0	2(9,5%)	2(9,5%)
		Не знаю.	2(10%)	0	3(14,2%)	3(14,2%)
8.	Чому ти так вважаєш?	Тому що вона часто мене наказує.	4(20%)	2(10%)	2(9,5%)	3(14,2%)
		Тому що вона мене хвалить.	12(60%)	14(70%)	14(66,6%)	14(66,6%)
		Тому що мені усе дозволяє.	4(20%)	4(20%)	5(23,8%)	4(19,05%)

Бесіди показали, що значно менша стала кількість дітей, які при виникненні труднощів зуть на допомогу дорослих. Майже усі мають уявлення про дружбу, доброзичливі відносини і можуть усвідомлено про це розповісти.

У результаті проведеного нами дослідження на контрольному його етапі ми змогли спостерігати значні зміни у рівнях взаємовідносин дітей експериментальної групи.

Перевірка результативності проведеної дослідно-експериментальної роботи здійснювалася на основі порівняльного аналізу рівнів сформованості дружньої поведінки старших дошкільників в експериментальній і контрольній групах (таб 2.4).

Таблиця 2.4

Порівняльна характеристика рівнів розвитку дружніх взаємин (%)

Рівні	ЕГ		КГ	
	До експеременту	Після експеременту	До експеременту	Після експеременту
Високий	5 (25%)	7 (35%)	6 (28,6%)	6 (28,6%)
Середній	9 (45%)	11 (55%)	8 (38,1%)	9 (42,9%)
Низький	6 (30%)	2 (10%)	7 (33,3%)	6 (28,6%)

Якісний аналіз кількісних даних, поданих у таблиці 2.3 показав суттєві зміни у рівнях сформованості дружньої поведінки дітей. В експериментальній групі кількість дітей низького рівня зменшилася на 20 %, а у контрольній - на 4,7 %. Кількість дітей середнього рівня дружнелюбної поведінки підвищилась на 10 % в експериментальній і на 4,8 % - у контрольній групах. Високий рівень у експериментальній групі зріс на 10 %, тоді як у контрольній залишився на тому ж рівні.

Ці результати свідчать про потенційні можливості дітей покращувати показники гуманних проявів.

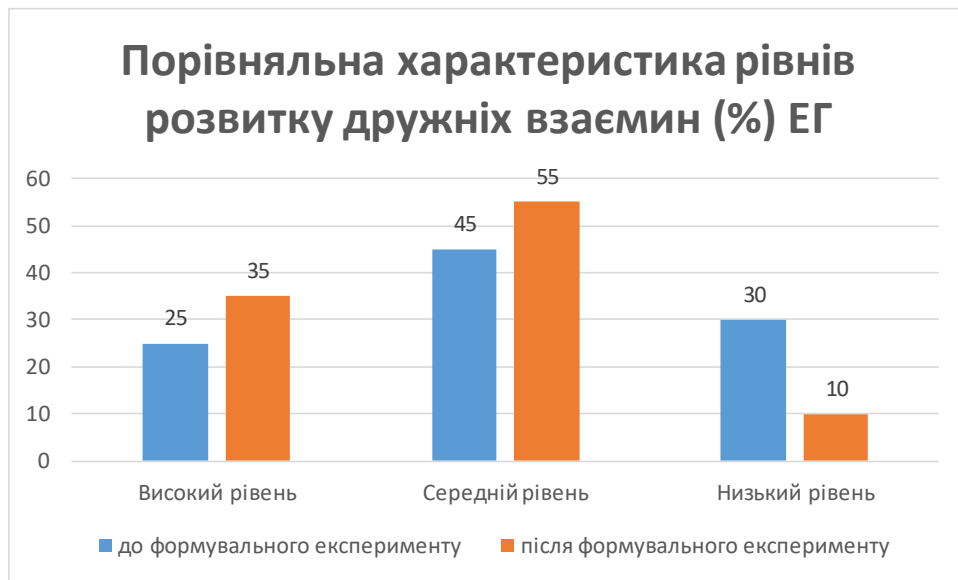
Проведені у контрольному експерименті спостереження, бесіди з дошкільниками показали, що діти експериментальної групи легко та вільно включаються у спільну діяльність, вони рідко вступають у конфлікти, вміють самостійно регулювати відносини, дотримують правила поведінки у спільній діяльності.

Таким чином, дослідження підтверджує ефективність розробленої та застосованої нами орієнтованої моделі формування дружніх взаємин старших дошкільників. Зміни в експериментальній групі переконливо доводять ефективність проведеної роботи.

Наприкінці цілеспрямованої роботи з дітьми вже можна було спостерігати зміни в характері дитячих взаємин. Зміни у рівнях дитячих взаємин експериментальної та контрольної груп відображають діаграми 2.1, 2.2.

Діаграма 2.1

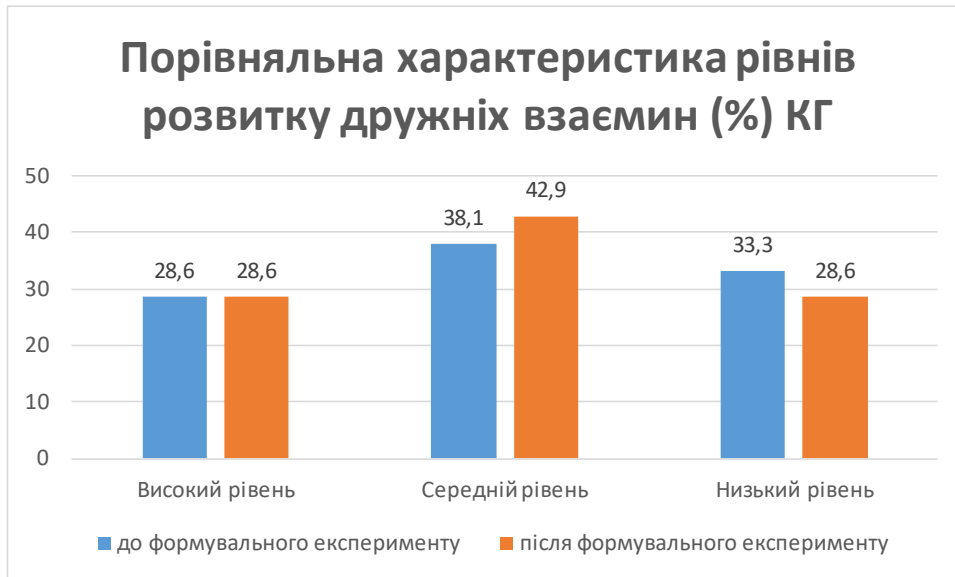
Порівняльна характеристика рівнів розвитку дружніх взаємин (%) ЕГ

Показники рівнів розвитку дружніх взаємин експериментальної групи, які ми бачимо на діаграмі 2.1, свідчать про їх покращення на відміну від початку експерименту.

Діаграма 2.2

Порівняльна характеристика рівнів розвитку дружніх взаємин (%) КГ

Дані, які ми бачимо на діаграмі 2.2, вказують на те, що відбулися позитивні зміни в контрольній групі. На середньому рівні показник підвищився на 10 %, а також на високому - на 10%. Знизився показник низького рівня на 20 %.

Можна відмітити, що дошкільники вже самостійно і адекватно визначають способи взаємодії, прогнозуючи розвиток спілкування. Добре орієнтуються у чеснотах і вадах однолітка та своїх власних. Стійкі, щирі й віддані, збалансовують самоповагу й повагу до іншого. Виявляють щире зацікавлення у спілкуванні з приємними їм однолітками, терплячість, здатність не вдаватися до образ - з неприємними. Здатні самостійно узгоджувати свої дії з партнером по спільній діяльності, домовлятися, переконливо доводити доцільність тих чи інших дій, в разі необхідності, поступатися, визнавати свої помилки. Незалежно від впливу дорослого, не ухиляються від контактів з однолітками різних рівнів прихильності та протилежної статі, зберігають обраний спосіб взаємодії. Особистісно значущим для них є емоційний комфорт, задоволення від взаємодії з ровесниками.

Діти, які відносились до середнього рівня, також отримали кращий результат. Вони самостійно добирають способи взаємодії, прогнозують розвиток подальшого спілкування. Орієнтуються у вадах і чеснотах однолітка, свої вади дещо занижують. Відносно стійкі у дружніх проявах,

байдужість по відношенню до інших ситуативна. Щирі в стосунках з приємними їм однолітками, терплячі стосовно неприємних, проте це коштує їм значних зусиль. Болісним для них є визнання своїх помилок та необхідність поступитися власними інтересами. Охоче будують взаємодію з ровесниками спільної статі, до яких ставляться прихильно. Проте уникають тих, до кого ставляться неприязно. Виникнення угруповань, узгодження взаємодії з партнерами базується на основі захоплюючої діяльності.

Низький рівень мають 10 % (ЕГ) і 28,6 % (КГ) дітей. Ці діти мають приблизні уявлення про чесноти і вади однолітків та своїх власних. Прояви інтересу та прихильності до однолітків ситуативні, епізодичні. Реакцію партнера на засоби комунікації відверто ігнорують, якщо вона стає на перешкоді власним інтересам. До узгодження взаємодії вдаються зрідка, вибірково, переважно під впливом дорослого. Як правило, не ініціюють контактів з однолітками, очікують запрошення інших. На пропозицію долучитися до спільноти реагують позитивно, проте перебувають в ньому короткочасно, виявляють нетерплячість, не вміють цінувати ровесників та підтримувати дружні взаємини з ним.

Таким чином, аналіз результатів дослідження дає підстави стверджувати, що запропоновані педагогічні умови, які характеризують гуманізацію педагогічного процесу, формування дружніх взаємин старших дошкільників є доцільними й ефективними. Запропонована нами програма роботи засвідчує підвищення рівня сформованості дружніх взаємин.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Враховуючи компоненти дружньої поведінки, нами було визначено такі критерії та показники дружніх взаємин дітей дошкільного віку: уявлення про гуманні якості і способи прояву дружньої поведінки (повнота, чіткість і конкретність), гуманні почуття (здатність співчувати, наявність (відсутність) позитивно забарвлених емоцій у спілкуванні з оточуючими, задоволення від надання допомоги іншим, бажання виявити співчуття), дружні вчинки (готовність діяти по дружньому; стійкість проявів дружньої поведінки у змінених життєвих ситуаціях).

Відповідно до критеріїв і показників розвитку гуманної поведінки визначено рівні її сформованості у старших дошкільників та запропоновано умови.

2. Реалізація системи роботи передбачила впровадження у педагогічний процес вищезгаданих умов: емоційний комфорт для кожної дитини; організація спільної діяльності; повага права дитини на розвиток індивідуальності; диференційований підхід у процесі виховання у дітей гуманних почуттів.

3. За результатами контрольного експерименту доведено, що рівень розвитку дружніх взаємин значно поліпшився за умов впровадження у педагогічний процес необхідних умов. Як показали результати прикінцевого етапу нашого дослідження, зросла кількість дітей високого рівня розвитку (на 10%) і середнього (на 10%), зменшилась кількість дітей з низьким рівнем (на 20%).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Дружні взаємини старших дошкільників є взаємоспрямованим і позитивно забарвленим зв'язком партнерів, здатних до встановлення, узгодження та збереження контактів, розгортання спільної діяльності. Взаємний інтерес, взаєморозуміння, взаємопідтримка проявляються в емоційному переживанні задоволення від спільного результату та процесу спілкування, в культурі поведінки.

2. Наша дослідно-експериментальна діяльність показала, що гуманізація освітньо-виховного процесу сприяє підвищенню рівня вихованості та загального розвитку дітей; формуванню загальнонавчальних умінь та навичок; успішність дітей відображає рівень їхніх реальних можливостей; підвищується ефективність занять та інтерес до навчання; методи морального виховання дають змогу цілеспрямовано впливати на свідомість і поведінку дітей. Доброзичливі, дружні взаємини серед дітей формуються лише за умов виховання в них ціннісного ставлення до іншої людини, здобуття не тільки етичних знань, формування вмінь та навичок спілкування, а й їх впровадження у повсякденне життя. Гуманізація навчального процесу сприяє розвитку загальнолюдських духовних цінностей як в дитячому, так і в педагогічному колективах.

3. Розроблена й апробована експериментальна модель та програма роботи з формування дружніх взаємин. У моделі визначено мету, педагогічні умови, напрямки роботи, задачі відповідно до кожного напрямку і результат всієї роботи.

Програма роботи з формування дружніх взаємин старших дошкільників містить блоки, у змісті яких поєднуються різні форми і методи роботи з дітьми, педагогами, батьками.

На основі одержаних даних контрольного експерименту можна стверджувати про підтвердження висунутої гіпотези на початку дослідження, оскільки в ЕГ показники рівнів сформованості дружньої поведінки значно покращались.

Спроектвана програма формування дружніх взаємин старших дошкільників виявилася продуктивною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. Размышления о гуманной педагогике. М.: Изд. Дом Шалвы Амонашвили, 1995.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. К.: *Дошкільне виховання*, 1999.
3. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»/ М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України; наук. ред. та упоряд. О.Л. Кононко. К., Світич, 2008. 430 с.
4. Бариленко Н. В. Становление взаимоотношений у старших дошкольников в совместной деятельности Н. В. Бариленко. Вопросы психологии. 1996. № 4. С 24-31.
5. Бедная А. Учїть дитину бути відповідальною А. Бедная.*Палїтра педагога*. 2006. № 4. С. 12.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. - Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. 244 с.
7. Бех І. Законопростір сучасного виховного процесу.І. Бех .*Пед. пошук*. 2004. № 1. С 8-11.
8. Бех І. Законопростір сучасного виховного процесу І. Бех . *Педагогіка і психологія*. 2004. № 1. С. 33-40.
9. Бех І. Концепція правило відповідного виховання І. Бех.*Дошкільне виховання*. 2004. № 11. С. 3-7.
10. Белова С. Проблеми гуманізації навчально-виховного процесу в педагогічних концепціях Г. Шарельмана та В.О. Сухомлинського.С. Белова."Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: 36. наук. пр.АПН України. Ін-т пробл. виховання. К.; Житомир, 2004. Вип. 6, кн. 2. С. 313-319.
11. Бирюкова Г. М. Диалогическая основа гуманизации образовательного процесса Г. М Бирюкова, Н. В.Лик, Т. Б.Федорова *Гуманизация образования*. 2009.№4. С. 12-18.

12. Бурка К. Завжди раді допомогти. К. Бурка та інші. *Палітра педагога*. 2007. № 3. С. 14-17.
13. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников: Кн. для воспитателя дет.сада Р. С. Буре, Г. Н. Година, А. Д. Шатова и др.; Под ред. А.М.Виноградовой. М., 1989. С 96 с.
14. Воробьев Н. Е. Система нравственного воспитания И. Канта. Н. Е. Воробьев. Педагогика. 2005. № 5. С. 109-117.
15. Врочинська Л. Г Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. Наук.Л. І. Врочинська. К.2008, 21 с.
16. Врочинська Л. Г В. О. Сухомлинський про виховання гуманності в дітей. Л.І.Врочинська. *Наука і освіта*. 2008. № 6. С. 21-24.
17. Врочинська Л. І. До проблеми гуманізації навчально-виховного процесу.Л.І. Врочинська. *Актуальні проблеми дошкільного виховання: між вуз. зб.наук.праць*.За ред. А. М. Богуш і Т. Г Поніманської. Рівне, 1997. С. 85-86.
18. Врочинська Л. Г Народна казка як засіб виховання гуманної поведінки у старших дошкільників.Л. Г Врочинська.Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук, праць. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 29. Рівне: РДГУ, 2004С. 142-144.
19. Врочинська Л. І. Педагогічна підготовка батьків - основа ефективної взаємодії з вихователями у вихованні гуманної поведінки дитини/ Л. І. Врочинська. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб.наук. праць. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*.Вип 36. Рівне: РДГУ, 2007. С. 102-106.
20. Врочинська Л. І. Садок і родина: виховуємо дітей гуманними Л.І.Врочинська .*Дошкільне виховання*. 2006. № 6. С. 12-14.

21. Врочинська Л. І. С.Ф. Русова про формування гуманізму в дітей дошкільного віку. Л. І. Врочинська. *Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (педагогічні науки)*. - 2006. № 4 (99) С. 35-38.
22. Голованова Т. П. Діалогічне спілкування як умова гуманістично спрямованого виховного процесу. Т. П. Голованова. Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: 36. наук. пр. АПН України. *Ин-т пробл. виховання*. К., 2001. Кн. 2. С. 165-170.
23. Гончаренко А. М. Взаємини однолітків у дошкільному закладі/ А.М.Гончаренко.*Дошкільне виховання*. 2000. № 9. С. 4-7.
24. Гончаренко А. Формування взаємин дошкільнят у різновіковій групі : А.Гончаренко.*Дошкільне виховання*. 2000. № 9. С. 10-11.
25. Гончаренко А. М. Особливості виховання гуманних взаємин хлопчиків і дівчаток дошкільного віку А. М. Гончаренко .Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. К.: *Педагогічна думка* .1999. Кн. 2. С. 102-109.
26. Гончаренко А. М. Характеристика взаємин старших дошкільників в одно-та г різностатевих угрупованнях А. М. Гончаренко Збірник наукових праць: педагогічні науки.Ред. кол. Бібік Н.М. та ін. К.: КМІУВ, 1999. С. 102-109.
27. Гончаренко А.М. Педагогічні умови та шляхи формування гуманних взаємин старших дошкільників А. М. Гончаренко .Теоретично-методичні проблеми навчання і виховання. Збірник наукових праць: педагогічні науки/ Редкол: Бібік Н.М., Вашуленко М.С., Вільчковський Е.С. та ін. К.: Фенікс, 2000. С. 24-22.
28. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин в групі дошкільників реабілітаційного центру А. М. Гончаренко *Кроки до демократичної освіти* .Березень, 2002. С. 20 - 21.
29. Гончаренко А. М. Вплив мовленнєвого спілкування на гуманізацію взаємин дошкільників. А. М. Гончаренко .Актуальні проблеми дошкільного

- виховання: Міжвузівський збірник наукових праць. За ред. академ. АПН України А.М.Богуш і доц. Т.І.Поніманської. Рівне, 1997. С. 99 - 100.
30. Гончаров Н. К., К. Д. Ушинский - великий педагог-гуманіст. М.:Знание, 1974. - 56 с.
31. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія: *Навчальний посібник*. К.: Вища школа, 1995. - 237 с.
32. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997.
33. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С.М. Курінна, І. П. Печенко; Наук. ред. А. М. Богуш; За заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. - 368 с.
34. Дмитриева И. Г. Целостный подход к духовно-нравственному воспитанию дошкольника. И. Г. Дмитриева, Е. А. Требухина. *Нач. шк. плюс До и После*. 2005.№7. С. 50-54.
35. Зайченко І. В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. К., «Освіта України», 2006. 528 с.
36. Закон України «Про освіту». К., 1991.
37. Зязюн І.А. Сучасна освіта у контексті гуманістичної філософії Діалог культур: Україна у світовому контексті: Філософія освіти: Зб.наук.праць. Вип. 4. Львів: Світ, 1999,С.5-12.
38. Каджаспирова Г. М., Каджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. М.: Академия, 2001.
39. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва: Навч. посібник. К.: Вища школа, 1993.-320 с.
40. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини: Метод, посіб. для вчителів.В. А. Киричок; АПН України. Ін-т пробл. виховання. К., 2004.132 с.
41. Козлова С. А., Куликова Т. А. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. М.: *Издательский центр «Академия»*, 1998. – 432

42. Козлова С. Нравственное воспитание детей в современном мире/С. Козлова// *Дошкольное воспитание*. 2001. № 1. С. 98.
43. Козлюк О.А. Педагогічні умови формування гуманістичної спрямованості спілкування старших дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд пед. наук .Л. І. Врочинська. О., 2008. 19 с.
44. Козлюк О., Марчук Г. Науку життя опановуємо з малку О. Козлюк, Марчук. *Палітра педагога*. 2009. № 1. С. 13-17.
45. Коломинский Я. Л., Панько Е. А. Психология детей шестилетнего возраста. Минск, 1999.
46. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336с.
47. Корнетов Г. Б. От первобытного воспитания к гуманистическому образованию: Уч. пос. М.: Изд-во УРАО, 2003.
48. Корнетов Г. Б. Гуманистическое образование: традиции и перспективы. М.:ИТП и МИО РАО, 1993. - 135с.
49. Краткий педагогический словарь. М.: Ин-т общегуманит.исследований, 2005.-180 с.
50. Крулиця М. Принципи гуманістичної педагогіки в нових програмах дошкільного виховання та початкового навчання М. Крулиця. Проблеми початк.ланки освіти в контексті розв. світових пед. тенденцій: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. К.; Хмельницький; Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 15-18.
51. Кудрявцева Е., Дедовских Н. О нравстенном воспитании детей разного пола в группе сверстников Е. Кудрявцева, Н. Дедовских.*Дошкольное воспитание*.2003.№9.С. 21-28.
52. Кулачківська С., Подоляк Л. Гуманістичний підхід: теорія і практика С.Кулачківська, Л. Подоляк. *Дошкільне виховання*. 2000. № 10. С. 3-4.
53. Лавроненко О. Гуманізм як домінанта виховної системи Василя омлинського О. Лавроненко.*Рідна школа*. 2005. № 1. С. 9-11.

54. Ладивір С. Перші уроки добра С. Ладивір. *Дошкільне виховання*. 2008. №12. С. 5-7.
55. Леонтьев А.Н. Педагогическое общение. М., 1996.
56. Лишин О.В. Педагогическая психология. М., 1997.
57. Малиновська Н. В. Вплив мовленнєвого спілкування на гуманізацію взаємин дошкільників .Н. В. Малиновська . Педагогіка добра в контексте етнокультурного соціума: Матеріали междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 150-летию И. Гаспринского, май 2001 г. Крым. гос. индустр.-пед. ин-т. Симферополь .С 136-137.
58. Мальований Ю. Педагогічна сутність гуманізації навчання. Ю.Мальований. *Шлях освіти*. 1997. № 2. С.6-9.
59. Моральное воспитание дошкольников: Из опыта работы. Сост. Л.В. Артемова, Е. А.Таранова. К.: Рад.шк., 1984. 136 с. (73, 68)
60. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания. Уч. пос. М.: Пед общ-во России, 2001.
61. Національна доктрина розвитку освіти: Указ Президента України № 347/ 2002. 17 квітня, 2002
62. Нечаева В. Г., Маркова Т. Д., Жуковская Р. И., Пеньевская Л. А. Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста. М., «Просвещение», 1967. 384 с.
63. Нравственное воспитание в детском саду: Пособие для воспитателей. В.Г. Нечаева, Т. А. Маркова, Р. И. Жуковская и др., Под. ред. В Г. Нечаевой, Т.А. Марковой. М., Просвещение, 1984. 272 с.
64. Панфилова М. А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. ГНОМ.: «Издательство М и Д», 2002. 202 с.
65. Педагогіка: Навчальний посібник. Упорядники: Богданова І. М., Бужина І. В., Дідусь Н. І. та ін. Харків, ТОВ «Одіссей», 2003. 352 с.
66. Педагогічний словник. За ред. Ярмаченка М. Д. К.: *Педагогічна думка*, 2001.

67. Педагогический энциклопедический словарь. М.: Науч. изд-во «Большая российская энциклопедия», 2003. 527 с.
68. Петерина С В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста: Кн. для воспитателя дет.сада М.: Просвещение, 1986. 96 с.
69. Поніманська Т. Виховання людяності .Т.Поніманська.*Дошкільне виховання*. 2008. № 2. С. 6-9.
70. Поніманська Т. Виховання людяності: програмні вимоги Т. Поніманська. *Дошкільне виховання*. 2008. № 5. С. 7-10.
71. Поніманська Т. Виховання людяності: технологічний аспект і Т.Поніманська. *Дошкільне виховання*. 2008. № 4. С. 3.
72. Поніманська Т. Гуманізація педагогічної позиції у просторі дитинства Т.Поніманська. *Дошкільне виховання*. 2003. № 12. С. 3-5.
73. Поніманська Т. І. *Дошкільна педагогіка*. К., 2006. 456 с.
74. Поніманська Т.І., Козлюк О.А., Марчук Г.В. Виховання людяності (До Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»): методичний посібник. К., Міленіум, 2008.
75. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників .К., 1993. 111 с.
76. Поніманська Т. Олександр Запорожець - засновник теорії гуманістичного виховання дошкільня. Т. Поніманська. *Дошкільне виховання*. 2005. № 11,С 7-9.
77. Поніманська Т. І. Психолого-педагогічні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: 36. наук, праць. К., 2002. С.190-195.
78. Приходько Ю. А. Формирование положительных взаимоотношений в детском коллективе. К.: Рад.школа, 1987. С. 126.
79. Рева Ю. Гуманізація навчально-виховного процесу - ефективна умова розвитку учня як особистості Ю. Рева Рідна школа 2005. № 8. С. 66-69.
80. Римар Н. Навчайте дітей самоповаги та позитивного ставлення до інших 1 Н.Римар. *Палітра педагога*. 2006. № 1.С. 11-12.

81. Сідаш М. Щастя, коли тебе розуміють М. Сідаш. *Дошкільне виховання*. 2004. № 9. С. 26-27.
82. Сковорода Григорій. Пізнай у собі людину. Львів, 1995. 192 с.
83. Смирнова К. О., Гуськова Т. В. Исследование общения дошкольников со сверстниками. *Вопросы психологии*. 1988, № 2. С. 167-174.
84. Смирнова К. О., Утробина В. Г. Развитие отношения к сверстник) в дошкольном возрасте *Вопросы психологии*. 1996. № 3. С. 5-14.
85. Смирнова Е., Холмогорова В. Игры, направленные на формирование доброжелательного отношения к сверстникам Е. Смирнова, В. Холмогорова. *Дошкольное воспитание*. 2003. № 8. С. 73-76.
86. Смирнова Е., Холмогорова В. Игры, направленные на формирование доброжелательного отношения к сверстникам. Е. Смирнова, В.Холмогорова.*Дошкольное воспитание*. 2003. № 9. С. 69-74.
87. Соловейчик С. Педагогика для всех. 2-е изд. М.: Первое сентября, 2000. 496 с.
88. Справочник дошкольного психолога Г. А. Широкова. Изд. 5-е Ростовн. Д: Феникс, 2007. 382 с.
89. Сухомлинська О. В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні. О.В.Сухомлинська.*Педагогіка і психологія*. 1997. № 7. С. 109-125.
90. Сухомлинский В.А. Выбранные творения: В 5-ти т. Т. 3. К.: Рад.школа, 1977.
91. Сухомлинский В. А. О воспитании. Изд. 2-е. М., 1979.
92. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. Вибрані твори в 5 т. К.1980, Т. 2. С.419-657.
93. Суценок А. В. Теоретико-педагогічні основи виховання гуманної особистості як творця моральних вчинків .А. В. Суценок. *Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: Зб. наук, пр. АПН України Ін-т пробл. виховання*. К., 2001. Кн. 1.С. 46-52.

94. Тюнников Ю., Мазниченко М. «Когда мои друзья со мной...»Ю.Тюнников, М. Мазниченко. *Дошкольное воспитание*. 2004. № 10. С. 24-29.
95. Фіцула М. М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Тернопіль: «Навчальна книга - Богдан», 1997. -192 с.
96. Хоружа Л. Гуманізація як системоутворюючий компонент реформування сучасної освіти та виховання .Л. Хоружа. *Дайджест пед. ідей та технологій*: Шк,парк. 2003. № 1. С. 64-69.
97. Шевченко М. Формуємо вміння співжиття М. Шевченко.*Палітра педагога* . 2006. № 1. С. 11.
98. Шейн А. А. Диалог как основа педагогического общения А. А. Шейн *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С.
99. Якобсон С., Чернавина С. и др. Формирование взаимоотношений между детьми 3-4 лет С. Якобсон, С. Чернавина и др. *Дошкольное воспитание*. 2002. №1.С.5-11